

**Συμβολή σε μια Ενιαία Θεώρηση του Χώρου
και σε μια άλλη Σχεδιαστική Πρακτική**

Ε. Παναγιωτάτου

**Συμβολή σε μια Ενιαία Θεώρηση του Χώρου
και σε μια άλλη Σχεδιαστική Πρακτική**

Αθήνα 1988

*.... any form is the perspective
of another form
according to a certain vanishing point
and a certain distance*

*Από την τυπογραφική απόδοση του “Green Box” του Marcel
Duchamp, όπως την είδε ο Richard Hamilton*

Για τον πατέρα μου

Περιεχόμενα

Πρόλογος	15
I. Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής	17
II. Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έν- νοια του Χώρου	21
1. Η συμμετρική επανάληψη ως εργαλείο αναγνώρισης και ως αυτοσκοπός	21
2. Η υποκειμενική θεώρηση ως μέσο διερεύ- νησης	27
3. Η διερεύνηση της δομής	33
α. Η έμφαση στις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες: ένα ανοικτό πεδίο	36
III. Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή σέ ένα Ενιαίο Πλαίσιο Θεώρησης και Σχε- διασμού.	44
Παραπομπές	61
Ευρετήριο	71

Η μονογραφία αυτή στοχεύει στη θεωρητική τεκμηρίωση της ιδέας ότι η συμβατική θεώρηση του χώρου σε προσδιορισμένα γεωγραφικά σχήματα και η σχεδιαστική προσπάθεια που συνήθως συμβαδίζει μαζί της δεν μπορεί να συλλάβει τις πολύπλοκες χωρικές, κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές δομές και αδυνατεί να διαμορφώσει κατάλληλο ιδεολογικό, θεωρητικό υπόβαθρο παρεμβάσεων σ' αυτές. Ανατρέχει στις κυρίαρχες επιστημολογικές θέσεις, που έχουν μέχρι σήμερα προσδιορίσει το πρόβλημα, διαπιστώνοντας τις αντιφάσεις, αλλά και τις προοπτικές που αυτές κληροδοτούν, και στοιχειοθετεί τους άξονες μιας άλλης οπτικής.

Το κείμενο ασχολείται με ένα θέμα θεωρητικό, μακροχρόνιας σημασίας, όμως καθημερινό· θέμα που τίθεται τόσο από τη σκοπιά ερωτημάτων ιδεολογικού χαρακτήρα, όσο και από την ανάγκη να διαμορφωθεί μια άλλη σχεδιαστική πρακτική. Εκφράζει την αναγκαιότητα να διασφαλισθούν ιδεολογικές θεωρητικές θέσεις σε διαλεκτική ευέλικτη σχέση με την πραγματικότητα, σχέση που οδηγεί σε ένα άλλο πλαίσιο θεώρησης και παρέμβασης στο χώρο.

Ευχαριστώ τον κύριο Δημοσθένη Κοτοπούλη που διάβασε και σχολίασε το κείμενο και τη κυρία Λεώνη Βιδάλη για την αισθητική επιμέλεια του βιβλίου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο που χρηματοδότησε την έκδοση.

Νοέμβριος 1988

I. Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής

Η διερεύνηση των χωρικών ζητημάτων έχει ακολουθήσει μακριά διαδρομή. Σήμερα έχει αποκατασταθεί μια ευρύτερη συναίνεση στο γεγονός ότι για την κατανόηση και ερμηνεία των διαδικασιών που διαμορφώνουν το χώρο και τη διατύπωση πολιτικής, είναι απαραίτητο τα γεωγραφικά δεδομένα να συσχετίζονται με τις κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους¹. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις όμως, που απορρέουν από αυτή τη θέση, δεν έχουν δημιουργήσει ένα ευέλικτο θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς. Συχνά, μάλιστα, η προσπάθεια συσχέτισης της παραγωγικής διαδικασίας και της διάρθρωσης του χώρου, έχει περισσότερο καθορίσει ένα άκαμπτο πλαίσιο ερμηνείας παρά ένα ευέλικτο πεδίο θεώρησης. Πολλά προβλήματα προέρχονται από την αντίφαση που δημιουργείται ανάμεσα στις πραγματικές συνθήκες, στις συνεχείς αλλαγές της δομής της παραγωγής σε διαφορετικά χρονικά επίπεδα και στην αναζήτηση καθολικών νόμων ή ενός σταθερού θεωρητικού, ακόμα και ιδεολογικού, πλαισίου αναφοράς, θέμα το οποίο συνδέεται με τη σειρά του με τον τρόπο τον οποίο έχουμε παραδοσιακά υιοθετήσει, για να αναλύουμε και να αξιολογούμε τα προβλήματα που μας περιβάλλουν. Ο τρόπος αυτός, θα υποστηρίξουμε εδώ, αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στο σχηματισμό μιας άλλης θεώρησης των κοινωνικών και χωρικών ζητημάτων.

Τα θεωρητικά ρεύματα στα οποία αναφέρεται αυτό το κείμενο εκφράζουν αυτήν ακριβώς την αναζήτηση σταθερού, «ασφαλούς» πλαισίου αναφοράς για τη θεώρηση του χώρου, και η αδυναμία τους συνίσταται στις δεσμεύσεις τις οποίες ένα τέτοιο πλαίσιο συνεπάγεται. Η αναζήτηση πλαισίου — με άλλοτε περισσότερη ή λιγότερη έμφαση στα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα — συμβάδισε με την επίμονη αναζήτηση του υπό εξέταση «αντικειμένου», το οποίο έχει, κατά κανόνα, περιοριστεί σε προσδιορισμένα γεωγραφικά όρια· ο

Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής

προσδιορισμός «αντικειμένου» στην επιστήμη του χώρου είναι παλιά και γνωστή ιστορία. Αυτό όμως το πρόβλημα επιστημονικής ταυτότητας δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στους γεωγράφους, που προσπαθούσαν να προσδιορίσουν το αντικείμενο του κλάδου και τη θέση του στον επιστημονικό καταμερισμό εργασίας· οδήγησε σε αυθαίρετους διαχωρισμούς μεταξύ γεωγραφίας και συγγενικών πεδίων μελέτης, υποδιαιρέσεις² οι οποίες σε συνέχεια αναζητούσαν διάφορους βαθμούς αυτονομίας, με αποτέλεσμα, να περιορίσει την οπτική και την ενιαία θεώρηση του χώρου. Αν δεχτούμε όμως ότι η γεωγραφία είναι μια χωρολογική επιστήμη την οποία καθορίζουμε περισσότερο από την οπτική και τη μεθοδολογία που υιοθετεί παρά από τα διάφορα αντικείμενα τα οποία μελετά, και έχει ως στόχο να μελετήσει τις χωρικές διαφοροποιήσεις, όπως διαμορφώνονται από αλληλοσυνδεόμενα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα, τότε το πρόβλημά μας δεν είναι μόνο ο προσδιορισμός και η οριοθέτηση του αντικειμένου, αλλά και η διερεύνηση ενός πλαισίου αναφοράς το οποίο να μπορεί να προσαρμόζεται σύμφωνα με τις κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές και την εξέλιξη της επιστημονικής έρευνας³. Αναζητούμε λοιπόν ένα ενιαίο αντιληπτικό πλαίσιο για την κατανόηση των μηχανισμών που διέπουν τη διαμόρφωση του χώρου σε συνάρτηση με τις ιδιομορφίες της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Μέχρι σήμερα είχαμε ασχοληθεί με τις επιπτώσεις του συνδυασμού νέων μορφών οικονομικής δραστηριότητας με τα ειδικά χαρακτηριστικά⁴ μιας περιοχής, με τη βαρύτητα που παραδοσιακά αποδίδουμε στο καθένα απ' αυτά. Ήταν επομένως αυτονόητο ότι η «περιοχή» μπορούσε να επισημανθεί με ακρίβεια· όπως ήταν επίσης αυτονόητο ότι μπορούσαμε να προσδιορίσουμε εκ των προτέρων σε ποια «σημεία» έπρεπε να τοποθετηθεί το κέντρο βάρους του προβληματισμού.

Αλλά οι αλλαγές στον κοινωνικο-οικονομικό χώρο είναι συνεχείς. Ένα ικανοποιητικό πλαίσιο αναφοράς πρέπει να μπορεί να ανταποκρίνεται σ' όλες τις δυνατές

Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής

περιπτώσεις και επομένως θεωρούμε ότι δεν μπορεί να αντιστοιχεί σε γεωγραφικές ενότητες προσδιορισμένες εκ των προτέρων. Η γεωγραφική κατανομή των χωρικών διαφοροποιήσεων με τις κοινωνικές αλλαγές που συνεπάγεται αυτή μπορεί να αλλάζει ριζικά, ώστε μια εξαρχής ιεράρχηση προβλημάτων και στόχων και ο συμβατικός προσδιορισμός περιφερειών να μην αποδίδει ως εργαλείο ανάλυσης ή πλαίσιο αναφοράς για διαμόρφωση πολιτικής. Δεν είναι λοιπόν αρκετό να αναζητήσει κανείς ένα αναπτυξιακό χωρικό καθοριστικό μοντέλο για κάθε εμπειρική παρατήρηση.

Σήμερα το «περιφερειακό πρόβλημα»⁵, ή το θέμα των χωρικών διαφοροποιήσεων, είναι ένα εξαιρετικά πολύπλοκο ζήτημα, το οποίο αλλάζει διαχρονικά και σε μορφή και σε δομή. Μπορεί δηλαδή να αλλάζει όσον αφορά τις διαπεριφερειακές σχέσεις — τις κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους με τις οποίες τις μετράμε και το γεωγραφικό του σχήμα — ενώ επιπλέον υφίσταται την επιρροή από χωρικές δομές σε διεθνές επίπεδο και από τον καταμερισμό εργασίας που πηγάζει από αυτό. Εδώ λοιπόν υπάρχουν δύο σοβαρά θέματα για διερεύνηση: Καταρχήν το γεωγραφικό πλαίσιο, τόσο της μελέτης των κοινωνικο-οικονομικών δομών όσο και των κατευθύνσεων της αναπτυξιακής πολιτικής, πρέπει να επιτρέπει τη δυνατότητα αναγνώρισης των μετασχηματισμών που συνεπάγονται οι αλλαγές του καταμερισμού εργασίας⁶. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η γεωγραφία δεν προκύπτει απλώς από τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά είναι ένα αναπόσπαστο μέρος τους, επομένως και οι «περιφέρειες» είναι προϊόντα των αλλαγών που αφορούν αυτόν τον καταμερισμό εργασίας. Η μιά πλευρά του ίδιου προβλήματος είναι ότι πρέπει να καταλάβει κανείς και να αναλύσει τις γενικές αιτίες, ενώ η άλλη είναι να αναγνωρίσει τη μοναδικότητα της οικονομίας κάθε περιοχής· επομένως η προσέγγιση που υιοθετούμε πρέπει να συνδυάζει στοιχεία συνθετικά, αλλά και αναλυτικά, με τις γνωστές δυσκολίες που αυτό συνεπάγεται.

Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής

Οι αλλαγές σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο δεν είναι απλώς και μόνο οι απόηχοι γενικότερων τάσεων. Οι περιφέρειες ή οι μικρότερες περιοχές δεν είναι οι παθητικοί δέκτες αλλαγών που μεταβιβάζονται προς τα χαμηλότερα επίπεδα από κάποιο υψηλότερο. Η τεράστια ποικιλία των συνθηκών, που ιστορικά ήδη υπάρχει σε τοπικό επίπεδο, επηρεάζει με τη σειρά της τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι ίδιες διαδικασίες λειτουργούν, δημιουργώντας μια σχέση διαλεκτική και μία συνεχή ανάδραση. Η κατανόηση των γενικών τάσεων είναι αναγκαία, αλλά δεν αρκεί χωρίς την αναγνώριση των πολλαπλών διαφοροποιήσεων που επικρατούν σε τοπικό επίπεδο. Σε διαφορετικές χρονικές στιγμές διάφορες διαδικασίες συντελούνται —σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα— με αποτέλεσμα να κάνουν εξαιρετικά δύσκολο το γεωγραφικό εντοπισμό τους, την ταυτόχρονη ιεράρχησή τους και τη διατύπωση σαφών αναμεταξύ τους συσχετισμών.

Ξεκινάμε λοιπόν τη συζήτηση υποθέτοντας ότι δεν μπορούμε να στηρίζουμε τη διερεύνηση των χωρικών ζητημάτων σε χωρικές ενότητες διαμορφωμένες εκ των προτέρων ούτε σ' ένα εκ των προτέρων διαμορφωμένο πλαίσιο ιεραρχημένων στόχων και επιδιώξεων. Οι συνεχείς αλλαγές στις κοινωνικο-οικονομικές και χωρικές δομές αμφισβητούν τη χρησιμότητα των συμβατικών γεωγραφικών εννοιών και τη σημασία της καθολικής εκείνης σχεδιαστικής προσπάθειας, η οποία προσβλέπει ταυτόχρονα σ' όλα τα επίπεδα.

Στο κείμενο παρακάτω θα εξετάσουμε τη διαδρομή που ακολούθησε η θεώρηση του χώρου, θεώρηση που, κατά κανόνα, στηρίχτηκε στην αυστηρώς προσδιοριζόμενη γεωγραφικά εικόνα του «τόπου» και σ' ένα σταθερό πλέγμα κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων· θα αμφισβητήσουμε τη λογική που η θεώρηση αυτή διαμόρφωσε για την ανάλυση των ζητημάτων του χώρου και τις παρεμβάσεις σ' αυτόν και θα εξετάσουμε κατά πόσο υπάρχουν δυνατότητες σχηματισμού μιας διαφορετικής οπτικής.

II. Η αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η έννοια του Χώρου

Οι περισσότερες προσεγγίσεις στον τομέα της γεωγραφίας στοχεύουν στο μετασχηματισμό των κοινωνιών, είτε υιοθετώντας «διορθωτικά» μέτρα είτε σχεδιάζοντας μια ολοκληρωμένη, μακροχρόνιας πνοής, κοινωνική και χωρική οργάνωση, άλλοτε συνυπολογίζοντας το υπάρχον σύστημα παραγωγής και άλλοτε σχεδιάζοντας μεγαλύτερες και καθοριστικότερες αλλαγές ως συνθήκη απαραίτητη για να διευθετηθούν τα κοινωνικά προβλήματα και να αποκατασταθεί μια νέα κοινωνική, και κατ' επέκταση, χωρική δομή¹.

Εδώ μπορεί να διακρίνει κανείς τρεις βασικές σχολές: τη θετικιστική, την ανθρωπιστική και τη στρουκτουραλιστική². Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις συνθέτουν μια αντιπροσωπευτική εικόνα — αναλύεται παρακάτω — με διαφορετικές ή και ακόμα συγγενικές αποχρώσεις ως προς τη διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου αναφοράς, την έμφαση στα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα και τη διασύνδεσή τους με το φυσικό χώρο. Η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα θέματα του χώρου, σε συνάρτηση με το μετασχηματισμό των κοινωνιών, αναλύονται σ' αυτές τις θεωρητικές θέσεις είναι σημαντική, γιατί, όπως είπαμε παραπάνω, έχει διαμορφώσει ένα γενικά αποδεκτό τρόπο θεώρησης αυτών των θεμάτων, καθώς και τη σχετική ιδεολογία για τη διαμόρφωση πολιτικής.

1. Η συμμετρική επανάληψη ως εργαλείο αναγνώρισης και ως αυτοσκοπός

Οι κοινωνικές επιστήμες δανείστηκαν τη θετικιστική μέθοδο από άλλες επιστημονικές περιοχές, όπως η φυσική και η χημεία, όπου η μέθοδος αυτή, εκφρασμέ-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

νη μ' αρκετή απλότητα και σαφήνεια, αποδείχθηκε σε μεγάλο βαθμό επιτυχής³. Θεωρήθηκε λοιπόν ότι η υιοθέτηση της μεθόδου και από τις κοινωνικές επιστήμες θα διασφάλιζε στις τελευταίες μια επιστημονικά τεκμηριωμένη υποδομή. Η θέση αυτή υποστηρίχθηκε από όλους εκείνους τους φιλοσόφους των κοινωνικών και μη επιστημών, που πιστεύουν ότι υπάρχει μια στοιχειώδης ενότητα ανάμεσα στις διάφορες επιστήμες, άποψη που υποστηρίχθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα από τον Auguste Comte, τον Herbert Spencer, τον Saint Simon και τον J.S. Mill⁴.

Η θετικιστική μέθοδος διαμορφώνει ένα ενιαίο πλαίσιο εξήγησης των γεγονότων στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Θεωρεί ότι ο κόσμος των φαινομένων είναι ένας κόσμος του οποίου οι συνιστώσες μπορούν να προσδιοριστούν με τη βοήθεια της ανάλυσης των αλλαγών που τον διέπουν. Η ερμηνεία των προβλημάτων επιτυγχάνεται δείχνοντας κάθε φορά ότι το υπό διερεύνηση φαινόμενο συνάγεται από γενικές θεωρίες, οι οποίες περιέχουν καθολικούς νόμους. Επομένως, η θετικιστική ερμηνεία περιέχει την έννοια της αιτιότητας, ιδιαίτερα την ιδέα του αιτίου και αιτιατού, τα οποία βρίσκονται σε τέτοια σχέση ώστε να μην επιτρέπεται να μένουν αίτια που δεν έχουν διαπιστωθεί και αναλυθεί⁵.

Αίτιο και αιτιατό θεωρούνται εδώ ως παρατηρητέες ομοιομορφίες. Η δημιουργία νέας γνώσης προϋποθέτει τη συγκριτική αξιολόγηση του γεγονότος που εξετάζουμε με τους επιστημονικούς νόμους που ήδη ισχύουν. Απαιτείται δηλαδή συνεχής αξιολόγηση των νόμων, για να πεισθεί κανείς ότι το «καινούριο» υπό εξέταση γεγονός τους επαληθεύει ή όχι. Όταν οι νόμοι επιβεβαιώνονται, τότε η ύπαρξη του γεγονότος μπορεί να επιβεβαιωθεί και να προβλεφθεί — με την προϋπόθεση ότι οι αρχικές συνθήκες ισχύουν. Η ερμηνεία και η πρόβλεψη βρίσκονται επομένως εδώ σε συμμετρική σχέση, και είναι πάνω σ' αυτήν τη «σίγουρη» και «ασφαλή» βάση που γίνονται προσπάθειες παρεμβά-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

σεων, ελέγχου και αλλαγών στο κοινωνικό περιβάλλον⁶.

Ένα από τα κύρια προβλήματα που αφορούν τη θετικιστική θεώρηση και τον τρόπο που αυτή διαμορφώνει έναν άξονα ερμηνείας και ένα πλαίσιο παρέμβασης στον κοινωνικο-οικονομικό και, κατ' επέκταση, στο φυσικό χώρο, έχει σχέση με την έμφαση που προσδίδει στην εμπειρική παρατήρηση. Αυτή όχι μόνο αποτελεί τη μοναδική αποδεκτή βάση για τον προσδιορισμό της «αλήθειας», αλλά και χαράσσει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην επιστημονική και τη μη επιστημονική προσέγγιση. Όπως όμως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, εκθέτει ταυτόχρονα τους περιορισμούς της θετικιστικής μεθόδου, ως θεωρητικής υποδομής και ως εργαλείου ερμηνείας των κοινωνικών προβλημάτων⁷, παραβλέποντας ότι η εμπειρική παρατήρηση μπορεί κάλλιστα να προσδιορίζεται από προϋπάρχουσα θεώρηση. Η μεταφορά της μεθοδολογίας των θετικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες παραβλέπει το γεγονός ότι η «αντικειμενική» παρατήρηση μπορεί να είναι ευκολότερη στα άψυχα, δυσκολότερη όμως όσον αφορά τα έμψυχα, γιατί εδώ εμπεριέχονται τα οράματα και οι τελεολογικές θεωρήσεις, από τις οποίες δεν μπορούμε να αποστασιοποιηθούμε. Εξάλλου ο ίδιος ο διαχωρισμός μεταξύ αιτίου και αιτιατού εισάγει την αναγκαιότητα ύπαρξης υποκειμενικής παρατήρησης. Σημαντικοί επιστήμονες του χώρου των θετικών επιστημών⁸, όπως ο Niels Bohr, ο W. Heisenberg και ο W. Pauli, πρωτοπόροι της κβαντομηχανικής, υποστηρίζουν ότι η υποκειμενική προσέγγιση του υπό διερεύνηση «αντικειμένου» είναι αναπόφευκτη τελικά, ακόμα και στον επιστημονικό χώρο της Φυσικής.

Υπάρχουν προβλήματα και με τα θέματα της επαγωγής⁹: Όπως είναι διαρθρωμένη η θετικιστική προσέγγιση δε φαίνεται να υπάρχουν εγγυήσεις ότι προηγούμενες επαληθεύσεις της επιστημονικής θεωρίας ή των σχετικών νόμων κατ' ανάγκη θα επιβεβαιωθούν και στο μέλλον. Διακόσια χρόνια πριν ο D. Hume¹⁰ διαπίστωνε

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

ότι ένα γεγονός, που επαναλαμβανόταν ως σήμερα, δε θα συμβεί κατ' ανάγκη και αύριο. Είναι πολύ πιθανόν τα προηγούμενα δεδομένα, που υποστηρίζουν την εγκυρότητα της θεωρίας, να μην μπορούν να γίνουν πια αποδεκτά, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην παρουσία καινούριων, διαφορετικών εξελίξεων που αμφισβητούν την ερμηνευτική δύναμη των θετικιστικών θέσεων. Το πρόβλημα εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονο, όταν η θεωρητική αυτή προσέγγιση εκλαμβάνεται ως η ερμηνευτική βάση για να εξηγηθούν τα κύρια χαρακτηριστικά της γεωγραφίας των καπιταλιστικών οικονομιών, που χαρακτηρίζεται από μία συνεχώς μεταβαλλόμενη πολυπλοκότητα¹¹.

Για τις κοινωνικές επιστήμες, όπως παρατηρεί και ο L. Goldmann¹², η ιστορική μοναδικότητα — μια πραγματικότητα, που δεν είναι δεδομένη, αλλά συντίθεται από ό,τι είναι δεδομένο — εδράζεται στην επιλογή του σημαντικού για μας, βασίζεται επομένως σε μεγάλο βαθμό στην ιδεολογική εκτίμησή μας. Αλλά, και αν ακόμα ήταν δυνατό να προσεγγίσουμε το χώρο χωρίς ιδεολογικές προκαταλήψεις, θα διαμορφώναμε μια θεώρηση, η οποία θα ήταν ξένη από όλα εκείνα που χαρακτηρίζουν τον ανθρώπινο νου, δηλαδή ιδέες, όνειρα και προκαταλήψεις, μια θεώρηση δηλαδή μη πραγματική. Η θετικιστική όμως προσέγγιση παρακάμπτει τη «βάσιμη» γνώση που βασίζεται στις ιδεολογικές εκτιμήσεις. Αλλά, τι είδους γεωγραφία είναι αυτή που είναι απαλλαγμένη από ιδεολογικές εκτιμήσεις; Είναι φανερό ότι ο ερευνητής δεν προσεγγίζει μια δεδομένη κατάσταση με ένα εντελώς ανεπηρέαστο μυαλό, αλλά αντίθετα, είναι οπλισμένος με διάφορων ειδών προκαταλήψεις, οι οποίες είναι φυσικό να ρυθμίζουν τελικά και σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα της ερμηνευτικής προσπάθειας¹³. Όπως το τοποθετεί ο I. Meszaros¹⁴, οι ιδεολογικές διαστάσεις περικλείουν τόσο τη διατύπωση των προβλημάτων όσο και την επεξεργασία των λύσεών τους. Επομένως η ιδεολογική, η θεωρητική θέση όχι μόνο κατευθύνει τις ερωτήσεις που τίθενται στις κοινωνικές επιστήμες, αλ-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

λά ενσωματώνεται στις θεωρίες που αναπτύσσονται για να ανταποκριθούν σ' αυτά τα ερωτήματα¹⁵. Είναι επομένως φυσικό οι βασικές αρχές και οι υποθέσεις που διέπουν τις κοινωνικές θεωρίες να είναι συνδεδεμένες —έστω και υποσυνείδητα— με τα κυρίαρχα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του δεδομένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, ο οποίος τελικά και καθορίζει τις αρχές, τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις, τις κατηγορίες, τα μοντέλα και την εγγενή προβληματική —με λίγα λόγια τη δομή των συγκεκριμένων περιοχών αναζήτησης στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή¹⁶. Δεν υπάρχει επομένως «ελεύθερη» γεωγραφία απαλλαγμένη από ιδεολογική τοποθέτηση.

Έχουμε συνηθίσει να φορτίζουμε την εικόνα της ιδεολογίας με την έμμεση μομφή ότι βρίσκεται σε αντιπαράθεση με την «πραγματικότητα». Ο Talcott Parsons¹⁷ με πολλή σαφήνεια διαχωρίζει την ιδεολογία από την πραγματικότητα, επισημαίνοντας ότι τα κρίσιμα κριτήρια για την ιδεολογία αποτελούν απόκλιση από την αντικειμενικότητα που πρέπει να χαρακτηρίζει τις κοινωνικές επιστήμες. Σύμφωνα μ' αυτήν τη λογική ένας ερευνητής στο χώρο των κοινωνικών επιστημών δεν μπορεί να έχει ιδεολογία. Η ιδεολογία αυτή σύμφωνα με τον E. Shils¹⁸ προκαλεί δυσπιστία, θέτει σε κίνδυνο τους πολιτικούς θεσμούς, είναι δογματική, ολοκληρωτική και συγκεχυμένη. Μ' αυτήν τη λογική λοιπόν, όπως επισημαίνει ο N. Harris¹⁹, η ιδεολογία θεωρείται σύστημα ασθενέστερης πειστικότητας για την άρθρωση της γενικής κουλτούρας· και η σχέση της με άλλα συστήματα, τις επιστήμες λ.χ., ή η συνέπεια, που κάλλιστα μπορεί να έχει στη μεταχείριση άψυχων αντικειμένων, δε θεωρούνται σημαντικοί παράγοντες. Αλλά και ο O. Hintze²⁰, που αναπτύσσει την πραγματικότητα που περικλείει η ιδεολογία, επιμένει ότι οι άνθρωποι αναζητούν ιδεολογικές τοποθετήσεις και συνδέουν τις ενέργειες και την καθημερινή πρακτική με ένα ευρύτερο πλαίσιο νοημάτων, που οδηγεί σε μια πιο αποδεκτή μορφή του κοινωνικού οικοδομήματος. Ό-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

ταν υπάρχουν συμφέροντα, που επιδιώκονται, τονίζει, μια ιδεολογική βάση αναπτύσσεται για να δώσει νόημα, να δικαιώσει, να στηρίξει και να ενισχύσει αυτά τα συμφέροντα. Και αντίστροφα, όταν ιδέες πρόκειται να κατακτήσουν τον κόσμο, χρειάζονται τη δύναμη του μοχλού πραγματικών συμφερόντων, αν και δεν είναι ασυνήθιστο οι ιδέες τελικά να απομακρύνουν τα συμφέροντα από τους αρχικούς στόχους.

Παλαιότερα και πιο πρόσφατα ένας μεγάλος όγκος δουλειάς, βασισμένος κυρίως στους συμμετρικούς νόμους των θετικιστικών θέσεων και σε πολύπλοκες τεχνικές, προσπάθησε να διερευνήσει τις αλληλοεξαρτήσεις που διαμορφώνουν το χώρο· το γεγονός αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της άποψης ότι οι επιστημονικές θέσεις δεν ταυτίζονται με ιδεολογικές τοποθετήσεις, μόλο που στην πράξη η ιδεολογία έχει αποδειχθεί αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας διαμόρφωσης του χώρου. Αντιπροσωπευτικά δείγματα είναι η δουλειά του H. Mackinder (1902), αργότερα του A. Weber (1909), του A. Lösch (1940) και του W. Isard (1960), οι οποίοι διερεύνησαν τους νόμους που διέπουν τη χωροθέτηση της βιομηχανικής μονάδας²¹. Σ' αυτήν τη σχολή εξέχουσα θέση έχει ο W. Christaller (1933), ο οποίος μελέτησε τις προϋποθέσεις που οδηγούν σε ένα ιεραρχημένο αριθμό κεντρικών τόπων, διαμορφωμένων ομοιόμορφα σε ένα εξάγωνο σχήμα περιοχών που παρέχει υπηρεσίες. Το πρόβλημα όμως μ' αυτές τις προσεγγίσεις είναι ότι τα παραδείγματα στα οποία αναφέρονται αναπτύσσονται ανεξάρτητα από ιδεολογικές θέσεις για τις οικονομικές συνθήκες της εποχής τους, τη μορφή της οικονομικής οργάνωσης και τις κοινωνικές σχέσεις, αποτέλεσμα συχνά αυτών των άλλων συνθηκών. Εντοπίζουν το πρόβλημα στον προσδιορισμό κανόνων χωροθέτησης σε συμμετρικά προσδιοριζόμενα χωρικά σχήματα, περιορίζοντας έτσι την ικανότητά τους να αποτελέσουν αποτελεσματική γλώσσα ανάγνωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων και των αλληλοεξαρτήσεών τους με το φυσικό χώρο, αλλά

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου και ικανοποιητικό εργαλείο σχεδιασμού, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω.

2. Η υποκειμενική θεώρηση ως μέσο διερεύνησης

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70 η θετικιστική προσέγγιση, ως μέθοδος ερμηνείας για θέματα σχηματισμού του κοινωνικο-οικονομικού χώρου, δέχθηκε σημαντική επίθεση από εκείνους τους γεωγράφους που έστρεψαν την προσοχή τους στην ιστορική και πολιτιστική διάσταση του προβλήματος. Με σκοπό λοιπόν να αντικαταστήσουν τη θετικιστική άποψη αναπτύχθηκαν οι ανθρωπιστικές προσεγγίσεις²², δίνοντας μια άλλη αντίληψη του χώρου, ένα άλλο θεωρητικό εργαλείο ερμηνείας και πλαίσιο για παρεμβάσεις πολιτικής, δίνοντας μια διάσταση που αρνείται την αντικειμενικότητα των γεγονότων, όπως αυτή περιγράφεται από τις θετικιστικές μεθόδους. Στόχος λοιπόν, όπως με σαφήνεια περιγράφει ο R.J. Johnston, ήταν ο επαναπροσδιορισμός της μελέτης της ανθρώπινης γεωγραφίας με έμφαση στη διερεύνηση της μοναδικότητας των φαινομένων και χωρίς εμμονή στην αρχή της επανάληψης των γενικών νόμων.

Υπάρχει μια μεγάλη ποικιλία ανθρωπιστικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες: Ο ιδεαλισμός, η φαινομενολογία και ο υπαρξισμός είναι οι χαρακτηριστικότερες απ' αυτές. Βασικό τους γνώρισμα είναι τόσο η αποδοχή της υποκειμενικότητας του παρατηρητή όσο και της υποκειμενικότητας που διέπει το υπό παρατήρηση φαινόμενο²³. Η καθεμιά από τις τρεις προσεγγίσεις έχει θεωρηθεί από ανθρωπιστές γεωγράφους ως μια αξιόλογη εφαρμόσιμη φιλοσοφία. Η φαινομενολογία υπήρξε εξαιρετικά διαδεδομένη, ενώ μερικοί, ανάμεσα στους οποίους και ο M. Billinge²⁴, συνδυάζουν στοιχεία της φαινομενολογίας με στοιχεία ιδεαλισμού. Ο ιδεαλισμός υποστηρίχθηκε θερμά από ιστορικούς γεωγράφους²⁵, όπως ο C. Harris και ο L. Guelke, επηρεασμένος από τον R.G. Collingwood²⁶. Η επιστημολογική αυτή

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

θέση, η οποία έχει συνδεθεί περισσότερο με τις προσπάθειες σχεδιασμού, αμφισβητεί τη βάση της θετικιστικής φιλοσοφίας, τοποθετώντας την εμπειρική πληροφόρηση σε δεύτερη μοίρα.

Σύμφωνα με την ιδεαλιστική και τη ρασιοναλιστική προσέγγιση²⁷, η θεώρηση του χώρου κυριαρχείται από θεωρητικά κατασκευάσματα. Το ανθρώπινο μυαλό κτίζει μια εικόνα για το χώρο η φύση της οποίας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το σκοπό για τον οποίο έχει η εικόνα αυτή διαμορφωθεί. Για να αναπτυχθούν θεωρητικές θέσεις και να αξιολογηθούν τα γεγονότα, είναι απαραίτητη η διαμόρφωση κάποιων κριτηρίων. Τρεις άξονες είναι σημαντικοί στην ανθρωπιστική ιστορική προσέγγιση²⁸: το υπό διερεύνηση αντικείμενο πρέπει να προσδιορισθεί στο χρόνο και στον τόπο, τα μέρη πρέπει να συνεχόνται και το θεωρητικό κατασκεύασμα να βρίσκεται σε συνοχή με τα γεγονότα που διερευνώνται.

Διαπιστώνουμε εδώ ότι ο χρόνος και ο τόπος δεν κατατάσσονται στα θεωρητικά ανθρώπινα κατασκευάσματα. Δεν είναι όμως έτσι σαφές πώς θα προσδιορισθεί ένα φαινόμενο στον «τόπο» και το «χρόνο» χωρίς να έχουν διερευνηθεί και οι παράμετροι αυτοί. Υπάρχει επίσης το ερώτημα από πού αντλεί η λογική συνέπεια την εγκυρότητά της: Μήπως ακριβώς από ορισμένους γενικούς νόμους; Σημειώνουμε εδώ την αντίφαση που διέπει την άποψη ότι υπάρχει μοναδικότητα των φαινομένων χωρίς επανάληψη γενικών νόμων. Επισημαίνουμε ότι, για να χαρακτηριστεί ένα φαινόμενο μοναδικό, πρέπει και η δομή του να διέπεται από κάποια συνοχή ή επανάληψη στοιχείων, τα οποία τελικά και προσδίδουν τη φυσιογνωμία του αλλά και προϋποθέτουν με τη σειρά τους σταθερότητα και συνοχή, και επομένως συμβαδίζουν με την ύπαρξη κάποιου γενικού νόμου. Επιπλέον η συνοχή που απαιτείται με τα γεγονότα δείχνει ότι ο ιδεαλισμός είναι αδύνατο να στηριχτεί αποκλειστικά και μόνο στην υποκειμενική παρατήρηση. Είναι άλλωστε από την εποχή του Ζήνωνος γνωστό πως η αυτο-αναφορά καταλήγει τελικά σε αντιφάσεις. Το άλλο σημαντικό στοι-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

χείο στη διαμόρφωση ιδεαλιστικών θεωρητικών τοποθετήσεων — η συνοχή αυτής της ίδιας της θεωρίας — εξασφαλίζει τα κριτήρια για τον προσδιορισμό της πραγματικότητας, καθώς και το πλαίσιο της περιγραφής της. Στη θετικιστική προσέγγιση ένα θεώρημα είναι «ορθό», όταν «συμφωνεί», βρίσκεται δηλαδή σε αρμονία με την «αντικειμενική» παρατήρηση· αντίθετα στην ιδεαλιστική, ένα θεώρημα είναι «ορθό», όταν συμβαδίζει με εκ των προτέρων αποδεκτές θεωρητικές θέσεις. Η «συνοχή» του θεωρητικού πλαισίου προϋποθέτει μια συστηματική θεώρηση του κόσμου, αλλά τελικά και την ύπαρξη γενικών νόμων. Αυτή η ίδια η θεωρία αποτελεί αναγκαστικά ένα νόμο. Τα θεωρητικά κατασκευάσματα συλλαμβάνονται με τρόπο επαγωγικό, μέσω μιας διαδικασίας μάθησης, στην οποία νέα γνώση ενσωματώνεται στην ήδη υπάρχουσα θεωρητική υποδομή. Κάθε νέα γνώση πρέπει να προσαρμόζεται στην υπάρχουσα θεωρία, πρέπει λογικά να συνδέεται μαζί της — γιατί αυτή η νέα θεωρία ανήκει σ' ένα κόσμο που διέπεται από αλληλοεξαρτήσεις. Ο ιδεαλισμός είναι λοιπόν μια φιλοσοφία η οποία θεωρεί ότι η γνώση είναι εντελώς υποκειμενική, οι θεωρητικές θέσεις διαμορφώνουν τον εξωτερικό κόσμο, ενώ το κριτήριο της αλήθειας είναι εγγενές της ίδιας της θεωρίας²⁹. Το πλαίσιο αυτό κατευθύνει το μελλοντικό προβληματισμό, την ερμηνεία των προβλημάτων, ακόμα και τη φύση των αντιφάσεων.

Πράγματι η επιστημονική έρευνα δεν μπορεί παρά να βασίζεται σε μια *a priori* ενόραση σχετικά με το ποια είναι τα σημαντικά γεγονότα και οι αιτιολογικές σχέσεις που τα διέπουν. Αυτή όμως η ενόραση, η θεωρητική θέση, δεν αρκεί από μόνη της, όπως και ο ίδιος ο Kant επισημαίνει³⁰. Πρέπει να αναπροσαρμόζεται στη διάρκεια της έρευνας και στο φως των αληθινών γεγονότων, για να ανταποκριθεί στην πραγματικότητα που εξετάζουμε. Αλλά από πού αντλεί πληροφόρηση αυτή η *a priori* θεωρητική βάση; Ο G. Myrdal³¹ εξηγεί με καθαρότητα ότι ο μόνος ορθολογικός τρόπος, για να συνδέσει κανείς αυτήν την ενόραση με το τι είναι στην

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

πραγματικότητα σημαντικό, και τελικά αδιαχώριστο από την επιλογή μεταβλητών για τη διαμόρφωση της θεωρίας, είναι εκείνος ο τρόπος που λαβαίνει υπόψη την υπάρχουσα εμπειρική έρευνα. Μόνο στη βάση της στενής επαφής με την κοινωνική ιστορική ανάλυση και γνώση επισημαίνει, μπορεί κανείς να ελπίζει ότι θα οικοδομήσει ένα «μοντέλο», μια μέθοδο που θα χρησιμεύσει ως οδηγός για τη διερεύνηση της πραγματικότητας και ως πλαίσιο αναφοράς για το θεωρητικό οικοδόμημα. Στην ιδεαλιστική όμως προσέγγιση, όπου η γνώση θεωρείται ότι είναι εντελώς υποκειμενική και σε διαμετρική αντίθεση από τη θετικιστική άποψη, η εμπειρική έρευνα δεν παίζει σημαντικό ρόλο. Η γνώση εδώ οριοθετείται από τα άτομα, σύμφωνα με τις δικές τους θεωρητικές αντιλήψεις, αντιλήψεις που προσαρμόζονται στο πρίσμα της καινούριας γνώσης, και τα κριτήρια που υιοθετούν για την αναγνώριση της αλήθειας είναι αυτά τα ίδια τα συγγενή στοιχεία της θεωρίας. Δε θα επεκταθούμε εδώ στο θέμα, αλλά διαπιστώνουμε την αντίφαση, η οποία προκύπτει από το γεγονός ότι, αν δεχθούμε την υποκειμενικότητα της γνώσης και του αντικειμένου που αφορά, πώς είναι τότε δυνατό η γνώση αυτή να εμπλουτίζεται; Θα πρέπει να δεχθούμε ότι θέτει ερωτήματα στην «υποκειμενική» πραγματικότητα και απαντά σ' αυτά με το δικό της υποκειμενικό τρόπο. Αλλά αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «εμπειρική» παρατήρηση, με ευρύτερο ορισμό του όρου. Διαφορετικά η γνώση θα ήταν στατική. Άλλωστε ο κατεξοχήν ιδεαλιστής Hegel³² έδειξε πως η συλλογική γνώση μπορεί να εμπλουτίζεται, μέσω μιας εσωτερικής διαλεκτικής διαδικασίας, και ότι στην επιστημονική έρευνα πρέπει να ξεχωρίζουμε το ουσιώδες από το μη ουσιώδες. Για να γίνει όμως αυτό, πρέπει να γνωρίζουμε το ουσιώδες.

Η ιδεαλιστική ρασιοναλιστική επιστημολογία έχει οδηγήσει σε μια ερμηνευτική κατεύθυνση που περισσότερο διαμορφώνει μια εννοιολογική σειρά αλληλοσυσχετίσεων παρά διερευνά τη φύση των πραγματικών διαδι-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

κασιών. Ο αναπτυξιακός σχεδιασμός, ο οποίος έχει συνδεθεί με τις ιδεαλιστικές και κανονιστικές θέσεις³³, συχνά καταφεύγει στην υιοθέτηση άκαμπτων συστημάτων ιδεών, τα οποία αποδίδουν, σε μορφή θεωρίας, μια μόνο άποψη, που αφορά την ανάπτυξη του χώρου. Σ' αυτήν την κατηγορία μπορεί να κατατάξει κανείς τη θεωρία των «πόλων ανάπτυξης» του F. Perroux, την απόπειρα πρακτικής εφαρμογής της διάρθρωσης του χώρου σε εξάγωνα, θέσεις σχεδιασμού του χώρου³⁴. Αυτού του είδους ο αναπτυξιακός σχεδιασμός χαρακτηρίζεται συχνά από περιγραφικό τόνο, ο οποίος δεν απαιτεί γνώση σε βάθος της πραγματικότητας, κατευθύνεται σε καθορισμένο γεωγραφικά χώρο και έχει ως σκοπό να περιγράψει τους τρόπους παρέμβασης με τους οποίους προσπαθεί κανείς να κατευθύνει την αναπτυξιακή διαδικασία σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, με αποτέλεσμα ο ιδεαλισμός, παρόλο που ξεκινά από τελείως διαφορετικές θέσεις και προθέσεις, να χρησιμοποιεί την απλή περιγραφή, όπως και ο θετικισμός, ως μεθοδολογικό εργαλείο ερμηνείας.

Ο σχεδιασμός, σύμφωνα μ' αυτήν την οπτική, είναι μια δραστηριότητα πολιτικού κυρίως περιεχομένου, που αποσκοπεί να διασφαλίσει μια ολοκληρωμένη οργάνωση του χώρου, διορθώνοντας τις επιπτώσεις από τις δυνάμεις της αγοράς. Αλλά εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι δεν υπάρχει αμφιβολία πως η πραγματικότητα δεν έχει δικαιώσει τις «καθολικές» θεωρητικές θέσεις για την ανάπτυξη του χώρου, δείχνοντας ότι οι παρεμβάσεις αυτές έχουν ελάχιστα αποτελέσματα και ότι ο σχεδιασμός υπήρξε ιδεαλιστικός, και όχι πραγματικός και αποτελεσματικός.

Θα υποστηρίξουμε παρακάτω τη θέση ότι κυρίαρχος στόχος στο σχεδιασμό και στη διαμόρφωση πολιτικής θα έπρεπε να είναι η αναζήτηση των μηχανισμών που προκαλούν κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές — οι οποίες δε θεωρούνται απλά και μόνο ιδεαλιστικά κατασκευάσματα μεμονωμένων ατόμων ή απλές επαναλήψεις ή παρατηρητέα γεγονότα³⁵. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

η ύπαρξη αξιών εκφρασμένων με τη βοήθεια θεωριών δεν είναι χρήσιμη, ακόμα και απαραίτητη. Συμφωνήσαμε ότι η θεωρητική υποδομή³⁶ είναι αναπόσπαστο στοιχείο της επιστημονικής διαδικασίας. Είναι απαραίτητη όχι μόνο για να οργανώσει με σύστημα και συνοχή τα πορίσματα της έρευνας, αλλά και για να κατευθύνει τον προβληματισμό και το είδος των ερωτήσεων. Η γνώση δεν προκύπτει κατευθείαν από την εμπειρική δουλειά, παρά μόνο ως απάντηση σε προβλήματα που έχουν τεθεί, επομένως απαιτεί ένα λογικά οργανωμένο σύστημα από προβλήματα. Οι θεωρητικές θέσεις, όπως επισημαίνει ο G. Myrdal³⁷, πρέπει να προϋπάρχουν της εμπειρικής παρατήρησης. Τα γεγονότα αποκτούν νόημα και σημασία, όταν είναι οργανωμένα σε κάποιο θεωρητικό πλαίσιο. Στην πραγματικότητα δεν έχουν υπόσταση χωρίς ένα τέτοιο πλαίσιο. Ερωτήσεις πρέπει να τεθούν, πριν δοθούν απαντήσεις, και, για να υπάρχει συνοχή, οι ερωτήσεις αυτές πρέπει να αποτελούν μέρος μιας λογικά οργανωμένης προσπάθειας για την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Μια μη θεωρητική προσέγγιση, η οποία ουσιαστικά είναι μια μη ιδεολογική τοποθέτηση, είναι σε αυστηρή λογική αδύνατη. Χρειαζόμαστε λοιπόν θεωρητικές θέσεις. Η εμπειρική γνώση δεν μπορεί να οργανωθεί και να συστηματοποιηθεί, χωρίς να οργανώσουμε αρχές, μια ενόραση δηλαδή σχετικά με το ποια είναι τα σημαντικά γεγονότα και οι σημαντικές αλληλοεξαρτήσεις.

Η εμπειρική παρατήρηση χρειάζεται στην πραγματικότητα για να μορφώσει ένα κύτταρο θεωρίας, το οποίο με τη σειρά του δεν μπορεί να οικοδομηθεί παρά μόνο βασιζόμενο στην εμπειρική παρατήρηση. Αυτού του είδους η θεωρητική βάση διαφέρει σημαντικά από τις ιδεαλιστικές θεωρητικές τοποθετήσεις, οι οποίες έδειξαν ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις πραγματικές συνθήκες και οδηγούν τελικά στη διαμόρφωση μιας σειράς εννοιών, χωρίς να διερευνούν τις πραγματικές διαδικασίες³⁸.

3. Η διερεύνηση της δομής

Όπως διαπιστώσαμε παραπάνω, η κυριαρχία των θετικιστικών προσεγγίσεων στην ερμηνεία των χωρικών ζητημάτων κατά τη δεκαετία του '60 οδήγησε σε μία γεωγραφία πειθαρχημένη στο πρίσμα της μεθόδου. Τελικά όμως, σε μία γεωγραφία χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο. Σε συνάρτηση με τις θετικιστικές προσεγγίσεις, οι ιδεαλιστικές δε συνέβαλαν στην ερμηνεία των χωρικών φαινομένων. Κατά τη δεκαετία του '70 η έμφαση στράφηκε σε άλλη κατεύθυνση και στη διαμόρφωση άλλων απόψεων: δεν υπάρχει τέτοιο θέμα, όπως απλά και μόνο το θέμα των «χωρικών» διαδικασιών, υποστηρίζεται εδώ. Αντίθετα, υπάρχουν κοινωνικές διαδικασίες που επιδρούν στο χώρο και τον διαμορφώνουν³⁹. Επιπλέον, η κοινωνική δομή μετασχηματίζεται συνεχώς, και γι' αυτό ακριβώς το λόγο η έμφαση είναι εδώ στο θέμα της «δομής ως διαδικασίας».

Όπως και με τις κυρίαρχες ιδέες που χαρακτηρίζουν τις θετικιστικές και ανθρωπιστικές προσεγγίσεις, η υιοθέτηση της ιδέας της «δομής» ήρθε στην ανθρώπινη γεωγραφία μέσω άλλων επιστημονικών κλάδων. Το «αξίωμα» των δομικών προσεγγίσεων βασίζεται στην απλή πεποίθηση ότι η εξήγηση των φαινομένων που παρατηρούμε πρέπει να αναζητηθεί στη διερεύνηση της δομής τους. Πρέπει λοιπόν σύμφωνα με το αξίωμα αυτό να αναζητήσει κανείς τα αίτια των προβλημάτων, τα οποία και θα τον οδηγήσουν τελικά στην αναγνώριση των κινητήριων δυνάμεων της κοινωνίας⁴⁰.

Η αναζήτηση της ερμηνείας που διέπει τα κοινωνικά φαινόμενα αποτελεί ένα σύγχρονο πρόβλημα, αλλά οι ρίζες της είναι ιστορικά μακρύτερες. Πριν αρχίσει η συζήτηση για τη δομή ως «διαδικασία», το θέμα περιστρεφόταν γύρω από τη διερεύνηση της δομής ως «κατασκευάσμα». Στις κοινωνικές επιστήμες η πρωτοπορία ανήκει στο Γάλλο κοινωνιολόγο C. Lévi-Strauss⁴¹. Η δουλειά του χαρακτηρίζεται από την πεποίθηση ότι, εφόσον όλοι οι πολιτισμοί είναι προϊόντα του ανθρωπι-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

νου νου, πρέπει να υπάρχουν, πέρα από την επιφάνεια, κοινά χαρακτηριστικά για όλους. Επομένως, πολιτιστικά φαινόμενα, όπως η γλώσσα, ο μύθος, οι συγγενικές σχέσεις, τα οποία καταρχήν φαίνονται διαφορετικά, είναι στην πραγματικότητα παραλλαγές βασικών κοινών «δομών», που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη σκέψη. Κατ' επέκταση η διερεύνηση και ο προσδιορισμός αυτών των δομών οδηγεί στη διαπίστωση της φύσης της ανθρώπινης ύπαρξης. Οι ρίζες αυτής της αναζήτησης ανάγονται στη δουλειά του F. de Saussure⁴² σε θέματα γλωσσολογίας, του N. Chomsky⁴³ και άλλων.

Λίγη προσπάθεια έχει γίνει να συνδεθεί η έρευνα που αφορά την έννοια της «δομής ως κατασκευάσμα» με τα ενδιαφέροντα της ανθρώπινης γεωγραφίας. Μερικές ωστόσο «στρουκτουραλιστικές» έννοιες μπορεί να βρει κανείς στις θεωρητικές αναζητήσεις στη γεωγραφία και πριν τη δεκαετία του '70, όπως την έννοια του χώρου, της χωρικότητας, του προσανατολισμού, έννοιες που χρησιμοποιήθηκαν στη στρουκτουραλιστική προσέγγιση. Αλλά και πριν τη δεκαετία του '70, όπου οι στρουκτουραλιστικές ιδέες επηρέασαν σημαντικά τη γεωγραφία, μπορεί κανείς να τις αναγνωρίσει στη δουλειά δύο αναρχικών γεωγράφων — του P. Kropotkin⁴⁴ και του E. Reclus⁴⁵. Η διερεύνηση της δομής⁴⁶, ως μιας ολοκληρωμένης διαδικασίας, εκφράζεται κυρίως από τη σχολή εκείνη που συνδέεται με το Μαρξισμό και τον ιστορικό υλισμό και η οποία υποστηρίζει ότι οι κοινωνικο-οικονομικοί μετασχηματισμοί και, σε συνάρτηση μ' αυτούς, οι αλλαγές στο «χώρο» είναι τέτοιου χαρακτήρα ώστε να είναι αναγνωρίσιμοι περισσότερο σε κοινωνικό παρά σε οποιοδήποτε άλλο επίπεδο· και ακόμα ότι η κοινωνική δομή μετασχηματίζεται συνεχώς και γι' αυτό ακριβώς το λόγο η έμφαση πρέπει να δοθεί στο θέμα της δομής, με την έννοια της διαδικασίας. Η μαρξιστική γεωγραφία συνδέει τη διάρθρωση και δημιουργία των κοινωνικών διαδικασιών με την κυρίαρχη επιρροή της οργάνωσης της παραγωγής. Μια τέτοια προσέγγιση, πέρα από μια μέθοδο ανάλυσης και μια

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

ολιστική αντιμετώπιση βασισμένη σε οικονομικές παραμέτρους, είναι περισσότερο μια μέθοδος που στοχεύει στη διερεύνηση και στην αλλαγή των θεμελιωδών λειτουργιών των κοινωνικών διαδικασιών, που μεταβάλλουν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Οι κοινωνικές αλλαγές θεωρούνται εδώ ως απαραίτητη συνθήκη για τη λύση των χωρικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων, γιατί τα προβλήματα αυτά δεν μπορούν να θεωρηθούν ανεξάρτητα από τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Ο D. Harvey⁴⁷ εξηγεί γιατί η οπτική της μαρξιστικής θεώρησης στη γεωγραφία έχει κάνει αναγκαία την επανασύνθεση της γεωγραφικής σκέψης και πρακτικής και την επιβολή —γι' αυτό το σκοπό— των ιδεών που πηγάζουν από γεωγραφικές μελέτες βασισμένες στον ιστορικό υλισμό. Η μαρξιστική θεώρηση, επειδή ακριβώς προϋποθέτει ολική οπτική με το πρίσμα του ιστορικού υλισμού σε συνδυασμό με στόχους πρακτικής εφαρμογής, συνέβαλε σε μια ενοποιημένη αντιμετώπιση του κοινωνικο-οικονομικού και φυσικού χώρου και αμφισβήτησε το χωρισμό των κοινωνικών επιστημών σε υποκατηγορίες, θέμα στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Τόσο σημαντική υπήρξε η συμβολή αυτή, ώστε μελετητές, όπως ο Eliot Hurst⁴⁸, επεκτείνουν ακόμα περισσότερο τη συζήτηση, θεωρώντας αναγκαίο όχι μόνο τον επαναπροσδιορισμό της ανθρώπινης γεωγραφίας, αλλά και όλων των κοινωνικών επιστημών, ώστε να είναι δυνατή η αναφορά σε μια και μόνη επιστήμη βασισμένη στον ιστορικό υλισμό. Δε θα επεκταθούμε σ' αυτήν τη συζήτηση εδώ, η σημασία όμως της ενοποιημένης αντιμετώπισης του χώρου και της γεωγραφικής εκείνης προσέγγισης, που θα εξυπηρετούσε αυτόν το σκοπό, θεωρούμε ότι είναι εξαιρετικά κρίσιμο θέμα, και σ' αυτό θα επανέλθουμε αργότερα.

Σύμφωνα λοιπόν με την μαρξιστική θεώρηση, στόχος της ανάλυσης είναι η διερεύνηση των χωρικών μορφών που διαμορφώνονται από τις ανθρώπινες δραστηριότητες, θεωρούνται όμως ότι παράγονται ιστορικά και

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

καθορίζονται από τους τρόπους παραγωγής. Ωστόσο η μαρξιστική προσέγγιση δε χαρακτηρίζεται από μια παράδοση διερεύνησης των χωρικών ζητημάτων, και αυτό οδηγεί τον W.E. Soja⁴⁹ να διασαφηνίσει την κοινωνικο-χωρική διαλεκτική: Η δομή του οργανωμένου χώρου, επισημαίνει, δεν αποτελεί μια χωριστή οντότητα με τους δικούς της αυτόνομους νόμους κατασκευής και μετασχηματισμού, όπως υποδηλώνει η θετικιστική θεωρία, ούτε είναι μόνο μια έκφραση της ταξικής δομής, που πηγάζει από τις κοινωνικές (δηλαδή μη χωρικές) σχέσεις παραγωγής· αντιπροσωπεύει, αντίθετα, ένα διαλεκτικά προσδιορισμένο μέρος των γενικών σχέσεων παραγωγής, που έχουν ταυτόχρονα τόσο κοινωνική όσο και χωρική έκφραση.

Η ερμηνεία του φαινομένου της ανθρώπινης γεωγραφίας —όπως συναντιέται σε πολλές εργασίες που δίνουν την εικόνα της γεωγραφικής διάστασης της μαρξιστικής θεώρησης— εδράζεται περισσότερο στην αναγνώριση των μηχανισμών που διαμορφώνουν την παραγωγική διαδικασία και λιγότερο σ' αυτά τα ίδια τα φαινόμενα. Ο συνεχής μετασχηματισμός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θεωρείται ότι αντανakλά όχι μόνο την εγγενή διαλεκτική του τρόπου παραγωγής, αλλά και τη διαλεκτική σχέση του με το χώρο⁵⁰. Ενδιαφέρει λοιπόν να δει κανείς πώς αναπτύσσεται η θεωρητική οπτική της μαρξιστικής προσέγγισης για να ερμηνεύσει τις διαδικασίες, που διαμορφώνουν το χώρο.

α. Η έμφαση στις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες: Ένα ανοικτό πεδίο

Η «ορθόδοξη» μαρξιστική θεωρία δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το θέμα των ανισοτήτων του χώρου. Στις αρχές του αιώνα η Rosa Luxemburg έκανε τις πρώτες διαπιστώσεις για τις ανισότητες που συνδέουν τους ανθρώπους και το χώρο στη διαδικασία της ανάπτυξης, την ίδια χρονική περίοδο με τον J.A. Hobson και τον J. Schumpeter, από πολύ διαφορετική όμως σκοπιά. Για

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

τον ίδιο τον Μαρξ οι υπανάπτυκτες «περιφέρειες» δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ένας «χώρος» στο διεθνές επίπεδο, τον οποίο θα καταλάμβανε το καπιταλιστικό σύστημα στο τελευταίο, το ιμπεριαλιστικό του στάδιο⁵¹.

Ωστόσο η μαρξιστική θεωρία περιέχει ερωτήματα, που κατ' ανάγκη συνδέονται με τη διάρθρωση του χώρου, και τα οποία αργότερα συναντιώνται στις θεωρίες ανισότητας του G. Myrdal και του F. Perroux. Τα ερωτήματα αυτά ενισχύθηκαν από τα διεθνή γεγονότα, που ήρθαν να δώσουν άλλη έμφαση στη διερεύνηση των χωρικών ανισοτήτων από μαρξιστική σκοπιά: Η εσωτερική λειτουργία των καπιταλιστικών χωρών είχε επηρεασθεί από την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού χώρου στη διεθνή οικονομία, που συμβάδισε με τη Σοβιετική Επανάσταση και τις ανεξαρτητοποιήσεις χωρών στη βορειοανατολική Ασία, με επιστέγασμα την κομμουνιστική νίκη στην Κίνα το 1949. Οι χώρες αυτές έρχονται να καταλάβουν μια ξεχωριστή θέση οικονομικά και πολιτικά στο διεθνή χώρο, συχνά σε απόκλιση από τους χώρους όπου δεσπόζουν οι δύο υπερδυνάμεις, προκαλώντας τον ανταγωνισμό των τελευταίων ως προς την υποστήριξη, την ενίσχυση και τη στρατηγική εκμετάλλευσή τους. Η προσπάθεια του κράτους να παρακάμψει την κληρονομιά της καθυστέρησης σ' αυτές τις χώρες στον οικονομικό, τον κοινωνικό και τον πολιτικό τομέα, ενίσχυσε τον κρατικό παρεμβατισμό, ανοίγοντας ένα τεράστιο κεφάλαιο για διερεύνηση σχετικά με τους σκοπούς, τη στρατηγική και τα αποτελέσματα του σχεδιασμού⁵².

Υπάρχουν όμως αρκετοί Μαρξιστές, που υποστηρίζουν ότι η εμπειρία της Κίνας και άλλων περιπτώσεων, όπως της Κούβας, δε δικαιώνει τον «ιστορικό» νόμο της μαρξιστικής προσέγγισης (την εμφάνιση δηλαδή μιας ισχυρής αστικής τάξης που θα δημιουργήσει τις εκρηκτικές αντιφάσεις για την επανάσταση): οι εμπειρίες αυτές βασίζονται σε εξαιρετικά ειδικές και ανεπανάληπτες συνθήκες για την κάθε περίπτωση⁵³. Σε αντίθεση με τις «ορθόδοξες» μαρξιστικές θέσεις, η θέση αυτή δέχεται τη σημασία της ιστορικής ανάλυσης, αλλά αμφισβητεί

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

τη δυνατότητα πρόβλεψης με βάση την ιστορική και μόνο εμπειρία. Στηρίζει τις θεωρητικές απόψεις στην εμπειρική πραγματικότητα, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή και αναλύεται με τη βοήθεια της μαρξιστικής θεωρίας, βασίζει όμως το πλαίσιο της διερεύνησης στην αναγκαιότητα της προσαρμογής. Ίσως γι' αυτό και ονομάζονται Νεο-Μαρξιστές, απόγονοι των θεωρητικών Μαρξιστών πριν από το 1917, όχι όμως και των μετα-επαναστατικών δασκάλων⁵⁴. Η προσέγγιση αυτή διαμορφώθηκε κυρίως από μια ομάδα ερευνητών των θεμάτων της ανάπτυξης των χωρών της Λατινικής Αμερικής, που παρουσιάζουν ιδιόμορφη κοινωνικο-οικονομική φυσιογνωμία που οφείλεται στην αποικιακή τους ιστορία⁵⁵. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι αυτή τελικά η χωρική ενότητα αποτέλεσε το κύριο πεδίο διερεύνησης μιας ολόκληρης σχολής, που συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός νέου τρόπου σκέπτεσθαι, για να ερμηνεύσει τις διαδικασίες της ανάπτυξης, και καθιέρωσε την έννοια της «περιφέρειας» ως μια χωρική κοινωνικο-οικονομική ενότητα αναφοράς.

Κυρίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ένας ξεχωριστός τρόπος θεώρησης των θεμάτων της ανάπτυξης άρχισε να εμφανίζεται ανάμεσα σε θεωρητικούς και μη, και αυτό οφείλεται στην κοινή αποδοχή της αποτυχίας —από το 1930 και μετά— του παλιού οικονομικού μοντέλου, που βασιζόταν στη διεθνή εξειδίκευση της παραγωγής και του εμπορίου. Οι νέες θέσεις ήρθαν έτσι σε αντίθεση με τις παραδοσιακές θεωρίες, τις σχετικές με τη διεθνοποίηση του εμπορίου, όπου η εξειδίκευση υποτίθεται ότι εξασφαλίζει ανάλογα οφέλη σ' αυτούς που συμμετέχουν, δηλαδή τόσο στον παραγωγό αγροτικών προϊόντων όσο και στον παραγωγό βιομηχανικών. Το πρόβλημα οδήγησε στην ανάλυση των όρων του εμπορίου ανάμεσα σε κράτη, υπό το πρίσμα της ασυμμετρίας μεταξύ του «κέντρου και της περιφέρειας», και στη θεώρηση της εκβιομηχάνισης ως εργαλείου για να ανατραπεί αυτή ακριβώς η ασυμμετρία⁵⁶.

Είναι σκόπιμο εδώ να αναφερθούμε στο περιεχόμενο

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

αυτής της συζήτησης, η οποία βασίζεται στην πεποίθηση ότι η τεχνολογική πρόοδος έχει συγκεντρωθεί στα «κέντρα» και έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της συμμετοχής των πρωτογενών εισροών στην αξία των τελικών προϊόντων. Αυτό έχει οδηγήσει σε μια σταδιακή «κατάρρευση» των όρων του εμπορίου, σε βάρος των παραγωγών πρωτογενών υλών. Επομένως, σύμφωνα μ' αυτήν την ερμηνεία, οι οικονομίες των διεθνών «κέντρων» οικειοποιούνται το κέρδος από την πρωτογενή παραγωγή· παράλληλα η κατάσταση επιδεινώνεται από την πολιτική προστασίας εκ μέρους των αναπτυσσόμενων χωρών, η οποία, μαζί με άλλους παράγοντες, δυσχεραίνει τους «όρους του εμπορίου» σε βάρος των υπανάπτυκτων χωρών⁵⁷.

Η εκβιομηχάνιση θεωρήθηκε ως η χρυσή συνταγή για τη λύση του προβλήματος⁵⁸: κύριος άξονας ενός ολοκληρωμένου, ολικού σχεδιασμού, που θα οδηγούσε στον εξελικτικό μετασχηματισμό από την υπανάπτυξη στην ανάπτυξη. Η προσπάθεια προοδευτικής υποκατάστασης των εισαγωγών ενίσχυσε σε πολλές χώρες κλάδους βιομηχανικούς, που υποτίθεται ότι θα συντελούσαν στην εξύψωση του βαθμού αυτάρκειας των οικονομιών τους, θα βοηθούσαν στη λύση των προβλημάτων απασχόλησης —περιπτώσεις έλλειψης κεφαλαίου και παράλληλα πλεονάσματος εργατικού δυναμικού— θα μείωναν το πρόβλημα ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, αντικαθιστώντας τις εισαγωγές, και θα προωθούσαν αγαθά στα οποία υπήρχαν περιορισμοί εισαγωγής. Με λίγα λόγια θα αντιμετώπιζαν τελικά με επιτυχία την τεχνολογική υπεροχή του «κέντρου».

Η πολιτική αυτή συνετέλεσε στην εντυπωσιακή οικονομική διεύρυνση και στην ταχύτατη άνοδο των βιομηχανικών κέντρων, όπως της Βραζιλίας και του Μεξικού. Η διεύρυνση όμως αυτή συνοδεύτηκε με διαρθρωτικά προβλήματα, σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει μια χώρα σήμερα στην προσπάθειά της να εκβιομηχανοποιηθεί⁵⁹. Μερικά από τα προβλήματα αυτά είναι η αύξηση της εισαγωγής ενδιάμεσων προϊόντων και

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

ανταλλακτικών, τα οποία, σε συνδυασμό με το κόστος εγκατάστασης της βιομηχανικής μονάδας, διευρύνουν τον όγκο των εισαγωγών πέρα από τα όρια της παραγωγής για την αντικατάστασή τους. Το κόστος της παραγωγής των προϊόντων αυτών συχνά ξεπερνούσε το κόστος της αγοράς τους κατευθείαν από τις αναπτυγμένες χώρες, με αποτέλεσμα να επιδεινώνεται το ισοζύγιο πληρωμών⁶⁰.

Το παράδειγμα αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε δύο ειδών υποθέσεις: ή ότι η προσπάθεια αυτή απέτυχε ή ότι ο τρόπος που «ενσωματώνονται» οι λιγότερο αναπτυγμένες κοινωνίες στο διεθνή καταμερισμό εργασίας απαιτεί μια θεώρηση του χώρου διαφορετική, περισσότερο συνεκτική και ενοποιημένη από τον κλασικό δύσκαμπτο χωρισμό κέντρου-περιφέρειας, αγροτικής-βιομηχανικής οικονομίας, και επομένως απαιτεί τελικά και ένα διαφορετικό πλαίσιο διαμόρφωσης πολιτικής. Πράγματι, η αποτυχία της πολιτικής αυτής —υπό το πρίσμα της εμπειρίας κυρίως των χωρών της Λατινικής Αμερικής— και οι πραγματικές συνθήκες που συμβάδισαν μαζί της επαναπροσδιόρισαν τους άξονες της θεωρητικής διερεύνησης, με αποτέλεσμα ο προβληματισμός να στραφεί στις αδυναμίες των οικονομιών αυτών ως οικονομιών εξαρτημένων κυρίως παρά ως απλά και μόνο οικονομιών στην περιφέρεια, με έμφαση αυτή τη φορά στα κοινωνικά και δομικά χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης. Και παρόλο ότι η έμφαση στις εξαρτημένες οικονομίες, από αυτήν την σκοπιά, εμφανίστηκε έντονα τη δεκαετία του '60, τονίζοντας τις εσωτερικές και εξωτερικές δομές της εξάρτησης, η συζήτηση είχε ήδη αρχίσει μία δεκαετία νωρίτερα. Σ' αυτόν τον τομέα σημαντική υπήρξε η συμβολή του C. Furtado⁶¹, ο οποίος καθόρισε μια νέα λογική στη θεώρηση της περιφέρειας και στη δυναμική του μετασχηματισμού της.

Η σημασία της συμβολής αυτής⁶² συνίσταται στο ότι προχωρεί πέρα από το χωρικό διαχωρισμό κέντρου-περιφέρειας και μελετά σ' ένα ενιαίο πλαίσιο θεώρησης, τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά του συ-

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

νολικού μετασχηματισμού τόσο για τις αναπτυγμένες όσο και για τις υπανάπτυκτες οικονομίες. Μελετητές της ανάπτυξης, όπως ο C. Furtado, ο O. Sunkel⁶³ και άλλοι, έδειξαν με καθαρότητα τη δυναμική αλληλοεπίδραση ανάμεσα στις εσωτερικές δομές και την ξένη εξάρτηση. Διαπίστωσαν ότι η οικονομική μεγέθυνση που συντελείται περισσότερο προκαλεί τη δημιουργία νέων δομών παρά μετασχηματίζει τις υπάρχουσες. Οι μελετητές αυτοί υιοθέτησαν μια θεωρητική προσέγγιση πολύ πιο πολύπλοκη και σημαντική από την απλοϊκή διαλεκτική, που μελετά τις αλληλοεξαρτήσεις με βάση την αρχή της «χωρικής συγκέντρωσης» σε διεθνές και εθνικό επίπεδο και σε συνάρτηση με συγκεκριμένα χωρικά αθροίσματα· θέτουν έτσι σε αμφισβήτηση το συμβατικό γεωγραφικό χωρισμό του κόσμου σε περιφέρειες, καθώς και το χωρισμό των εθνικών μονάδων σε επιμέρους ενότητες.

Σ' αυτόν τον τομέα η συνεισφορά τους⁶⁴ είναι εξαιρετικά σημαντική. Επισημαίνουν ότι η υπανάπτυξη δεν είναι ένα ξεχωριστό και καθαρά διαγραφόμενο στάδιο στην ολική διαδρομή της ανάπτυξης των καπιταλιστικών οικονομιών, αλλά ένα φαινόμενο που εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές και σε διαφορετικά στάδια, μια ειδική διαδικασία εντελώς σύγχρονη και σε διαλεκτική σχέση με τη λειτουργία των αναπτυγμένων περιοχών, διαδικασία η οποία οφείλεται στη διείσδυση μοντέρνων καπιταλιστικών μονάδων σε υπανάπτυκτες δομές. Στην απλούστερη μορφή τους συνυπάρχουν οι επιχειρήσεις ξένου κεφαλαίου, που συνήθως παράγουν αγαθά για εξαγωγές, με μια μεγάλη ποικιλία από δραστηριότητες συντήρησης της κοινωνίας —συνύπαρξη η οποία μπορεί να οδηγήσει σε κατάσταση στατικής ισορροπίας για πολύν καιρό, που επιδεινώνεται εν μέρει από την έλλειψη εθνικών κατευθύνσεων πολιτικής. Το κράτος, παρόλο που παίζει ένα εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην ανακατανομή του εισοδήματος, βοηθώντας οικονομικά την ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα και δημιουργώντας την απαραίτητη υποδομή, δεν κατορθώνει να

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

απαλλάξει τον εξαγωγικό τομέα από τη στασιμότητά του⁶⁵. Επιπλέον η δομή της δύναμης είναι συνεχώς και περισσότερο συνδεδεμένη με ξένα επενδυτικά συμφέροντα, ενώ οι πόροι για τη χρηματοδότηση του δυναμικού τομέα εξαρτώνται από την εκμετάλλευση της εξαγωγικής βάσης.

Υπανάπτυξη είναι επομένως μια ιδιαίτερη ιστορική διαδικασία, από την εμπειρία της οποίας δεν είναι απαλλαγμένες και οικονομίες με υψηλό επίπεδο οικονομικής διεύρυνσης. Οι ιδιομορφίες που παρουσιάζει αυτή η διαδικασία στο διεθνές και εθνικό επίπεδο δείχνει ότι εξαιρετικά διαφοροποιημένες και μοναδικές καταστάσεις στεγάζονται υπό συμβατικές έννοιες, όπως αυτή της «χωρικής ασυμμετρίας» ή των περιφερειών. Υιοθετούμε λοιπόν τη θέση ότι, ακόμα κι αν διαπιστώνουμε ορισμένες γενικές τάσεις που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπως την τάση για αυξανόμενη συγκέντρωση στο χώρο, η ιστορική διερεύνηση και η εμπειρία δείχνει ότι αυτό που είναι απαραίτητο είναι ένα σύνολο από έννοιες που θα επιτρέψουν την ανάλυση των πολύπλοκων και εξελισσόμενων δομών της γεωγραφικής ανισότητας, και όχι μια και μόνη έννοια, μια και μόνη αντίληψη, όπως η έννοια της «συγκέντρωσης» ή του «κέντρου-περιφέρειας» ή του «εξελικτικά μετασχηματιζόμενου χώρου» σύμφωνα με το αναπτυγμένο πρότυπο. Αν δεχτούμε άλλωστε τη διαλεκτική θέση ότι η ανάπτυξη βασίζεται στις σχέσεις που διέπουν τις διάφορες δομές, τότε πρέπει επίσης να δεχθούμε ότι δεν είναι δυνατόν να βασιστούμε σε ένα μόνο παράγοντα, σε μια μόνη τάση, σε μια μόνη έννοια. Επομένως, ακόμα και αν έχουν με βεβαιότητα διαπιστωθεί ορισμένες τάσεις ως προς το χώρο, που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δεν μπορούν μόνες αυτές να αποτελέσουν μια ικανοποιητική ερμηνεία για την εξαιρετικά πολύπλοκη γεωγραφική ιστορία της πραγματικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτό που χρειάζεται είναι μια άλλη προσέγγιση, η οποία μπορεί να ερμηνεύσει αυτήν ακριβώς τη συνεχώς μεταβαλλόμενη πολυπλοκότητα⁶⁶.

Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου

Νεότεροι μελετητές⁶⁷, όπως η D. Massey και ο A. Lipietz, έδωσαν μια πιο ολοκληρωμένη διάσταση αυτής της θέσης. Οι μελετητές αυτοί ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τις διασυνδέσεις της θεωρίας με την εμπειρική πραγματικότητα και άνοιξαν το δρόμο για μια ενδιαφέρουσα και εξαιρετικά χρήσιμη έρευνα. Με τη νέα οπτική η μελέτη της γεωγραφικής εξειδίκευσης κατευθύνεται στον προσδιορισμό των διαφοροποιήσεων που υπάρχουν πέρα από το φαινόμενο της «ασύμμετρης ανάπτυξης», τοποθετώντας τη σημασία των εθνικών αθροιστικών μεγεθών σε δεύτερο πλάνο.

III. Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή σε ένα Ενιαίο Πλαίσιο Θεώ- ρησης και Σχεδιασμού

Αν λοιπόν αυτές οι διαπιστώσεις είναι ορθές και ο συμβατικός τρόπος χωρισμού του χώρου σε περιφέρειες δεν αποτελεί ένα ικανοποιητικό εργαλείο για την κατανόηση των προβλημάτων, πώς θα διαμορφώσει κανείς μια άλλη θεώρηση; Παραπάνω διαπιστώσαμε την αδυναμία της θετικιστικής προσέγγισης να δώσει εξήγηση και λύσεις στα θέματα που απασχολούν τις κοινωνικές επιστήμες και, κατ' επέκταση, στα θέματα ανάπτυξης του χώρου. Επισημάναμε ότι είναι αμφισβητήσιμο το κατά πόσο μπορεί να υπάρξει μια πραγματικότητα υπό παρατήρηση χωρίς κάποια προϋπάρχουσα ιδεολογική προκατάληψη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο L. Wittgenstein¹ στο *Tractatus Logico-Philosophicus* καταλήγει ότι όλες οι θέσεις είναι ή ταυτολογίες ή δεν έχουν νόημα, και επομένως ό,τι είμαστε σε θέση να πούμε, πρέπει να ειπωθεί καθαρά, και ό,τι δεν μπορούμε να πούμε, πρέπει να το περάσουμε σιωπηλά, θέση η οποία οδηγεί τελικά στο συμπέρασμα ότι απλώς περιγράφουμε τα φυσικά φαινόμενα. Και εδώ ακριβώς πιστεύουμε ότι έγκειται η αδυναμία της θετικιστικής προσέγγισης ως αναλυτικού εργαλείου στις κοινωνικές επιστήμες, γιατί, καθώς στερείται τη σφαιρική θεώρηση, οδηγεί τελικά σε ένα συμπέρασμα περιορισμένης οπτικής. Η προσπάθεια να ερμηνευθούν πλήρως τα φαινόμενα με την αναγωγή σε φυσικούς νόμους, σε συνδυασμό με λογικά αξιώματα ή με ιδεαλιστικές θέσεις, δέχθηκε σημαντικό πλήγμα όταν ο μαθηματικός Kurt Gödel το 1930 διατύπωσε το θεώρημα περί αξιωματικών συστημάτων, υποστηρίζοντας ότι ένα τέτοιο σύστημα είτε είναι ατελές ή βρίσκεται σε ασυνέπεια². Δεν καταλήγουμε βέβαια εδώ στο συμπέρασμα ότι είναι μάταιη η προσπάθεια ερμη-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

νείας των φαινομένων, αλλά ότι φαίνεται δύσκολο, αν όχι τελικά και αδύνατο, να την αναγάγουμε σε μια ολιστική και απόλυτα συνεκτική ερμηνευτική αρχή, παρατήρηση που ισχύει και για τη μαρξιστική προσέγγιση στο πρόβλημα, στην οποία αναφερόμαστε παρακάτω.

Υποστηρίξαμε επίσης ότι και οι ανθρωπιστικές προσεγγίσεις — και ιδιαίτερα η ιδεαλιστική στην οποία αναφερθήκαμε εκτενώς — δε βοήθησαν στην ερμηνεία των γεγονότων. Η συνάθροιση των διαφόρων σχετικών ερμηνειών δεν οδήγησε σε ένα συνεκτικό θεωρητικό πλέγμα, που θα αποτελούσε μια κατάλληλη υποδομή, για να ερμηνεύσει τα προβλήματα με κάποια πειστικότητα³. Είναι όμως γεγονός ότι οι επιστημολογικές αυτές θέσεις έχουν επηρεάσει βαθύτατα τη νεοκλασική και την κεϋνσιανή οπτική, που αφορά την ανάπτυξη του χώρου και που διαμόρφωσε με τη σειρά της τον προβληματισμό της αναπτυξιακής πολιτικής. Οι θέσεις αυτές⁴ είναι βασισμένες σε μια συμβολική άποψη, σχετική με τη διαδικασία της ανάπτυξης που ελάχιστα συνδέεται με τον πραγματικό κόσμο, και έχουν ταυτιστεί με ένα αυστηρά προσδιοριζόμενο γεωγραφικό χώρο.

Το θέμα του χώρου έχει διατυπωθεί με ακαμψία και στις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο G. Frank⁵, ένας από τους επιφανείς οικονομολόγους της Λατινικής Αμερικής, ο οποίος διατυπώνει τη σχέση της «υπανάπτυξης» με την «ανάπτυξη», ως μια σχέση που εμφανίζεται με το σαφή διαχωρισμό των δύο όψεων ενός νομίσματος, σχέση της οποίας η χωρική διάσταση προσδιορίζεται στο πλαίσιο ενός διεθνούς συστήματος και των αλληλοεξαρτήσεων που αυτό δημιουργεί. Οι λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες είναι και οι παραδοσιακά περισσότερο συνδεδεμένες με τις «μητροπόλεις». Η διαλεκτική όμως εδώ είναι απλή, ακόμα και απλοϊκή· χάνει την ευελιξία της και γίνεται άκαμπτη. Η διαπίστωση της σχέσης «κέντρου-περιφέρειας» έχει συχνά οδηγήσει σε προσδιορισμό των αντιφάσεων με τη βοήθεια κυρίως οικονομικών μεγεθών, παραβλέποντας το γεγονός ότι η οικονομική-βιομη-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

χανική ανάπτυξη των περισσότερων αναπτυγμένων χωρών έχει συνυπάρξει ιστορικά με την κοινωνική, πολιτιστική και πολιτισμική ανάπτυξη, και επομένως το θέμα ανάπτυξης και υπανάπτυξης είναι περισσότερο πολύπλοκο από ό,τι οι οικονομικές αναλύσεις αποκαλύπτουν.

Άλλοι ερευνητές, όπως ο C. Furtado⁶, ασχολούνται λιγότερο με τη χωρική διάσταση του προβλήματος στο διεθνή χώρο και περισσότερο με τη διαλεκτική της καπιταλιστικής ανάπτυξης ενδοκρατικά, αναζητώντας τις κινητήριες δυνάμεις που οδηγούν στη συσσώρευση κεφαλαίου και στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής. Η οικονομική ανάπτυξη εδώ είναι κυρίως μια διαδικασία ενσωμάτωσης και διάχυσης της τεχνικής και προϋποθέτει αλλαγές διαρθρωτικής φύσης τόσο στο σύστημα παραγωγής όσο και στην κατανομή του εισοδήματος. Ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι αλλαγές συντελούνται εξαρτάται από το βαθμό ευελιξίας του κοινωνικο-οικονομικού και θεσμικού πλαισίου με το οποίο λειτουργεί η οικονομία. Αλλά στις υπανάπτυκτες οικονομίες οι δομές παρουσιάζουν εξαιρετική έλλειψη ελαστικότητας και οι τεχνικοί νεωτερισμοί επηρεάζουν τη δομή του τομέα που κάνει τις εξαγωγές, και όχι όλη την οικονομία.

Οι περισσότερες αναλύσεις έδωσαν εξαιρετικά μεγάλη βαρύτητα στην εθνική μονάδα ως μονάδα ανάλυσης τόσο στη θεωρητική υποδομή όσο και στη συγκέντρωση στοιχείων. Η αρχή της «χωρικής συγκέντρωσης» υιοθετήθηκε όχι μόνο σε διεθνές, αλλά και σε εθνικό επίπεδο. Η διερεύνηση αφορά κυρίως τις αλληλοεξαρτήσεις ανάμεσα σε χωρικά αθροίσματα: τις περιφέρειες, το «κέντρο», την «ενδοχώρα», την πόλη, τη χώρα. Ο A.J. Shumpeter⁷ τονίζει τον κίνδυνο που ενεδρεύει στη χρήση αθροιστικών μεγεθών στην οικονομική ανάλυση, υποστηρίζοντας ότι τέτοια μεγέθη είναι δημιουργήματα των στατιστικολόγων και η χρήση τους ουσιαστικά φθείρει παρά διευκολύνει τη διερεύνηση των πραγματικών αιτίων. Το πρόβλημα γίνεται ακόμα πιο πολύ-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

πλοκο όσο αφορά τις χωρικές αθροιστικές ενότητες. Και, ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελούν «βολικά» μεγέθη αναφοράς για τον προσδιορισμό ορισμένων παραμέτρων, δημιουργούν άλλου είδους προβλήματα. Παραδείγματος χάρη, οι χωρικές συναθροίσεις που ονομάζονται χώρες είναι ασφαλώς ένα χρήσιμο εργαλείο από πολλές απόψεις: είναι σαφώς προσδιορισμένες δημοσιονομικές μονάδες· προσδιορίζονται από ένα νομικό σύστημα και κυριαρχούνται από ενιαία κυβερνητική πολιτική· είναι ενότητες στις οποίες γίνεται αναφορά για την ανακατανομή του εισοδήματος· υπάρχει κρατικός έλεγχος συναλλάγματος, εισαγωγών και εξαγωγών. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για τη σημασία όλων αυτών· δεν αρκεί, ωστόσο, να αντλήσει κανείς από τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι οικονομικές σχέσεις, που διέπουν τις κρατικές μονάδες σε διεθνές επίπεδο, και να μεταφέρει άξονες ερμηνείας σε επίπεδο χώρας. Συναθροίζοντας όλα τα χαρακτηριστικά σε μια «σημειακή» οικονομία, συγκαλύπτει κανείς ένα πλέγμα επιμέρους δραστηριοτήτων, που μπορεί να προκύψει χωρίς να αλλάξει τα γενικά χαρακτηριστικά αυτής της ίδιας της οικονομίας. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, στη χειρότερη περίπτωση, με αυτήν τη θεώρηση οι πόλεις έχουν τη σημασία σημείων στο χώρο, καθώς οι αλληλοσυνδέσεις τους δεν αποτελούν παρά γραμμές, ενώ η διαδικασία εκσυγχρονισμού διαχέεται έτσι σε ένα πλαίσιο σχηματοποιημένο σε προσδιορισμένες εκ των προτέρων περιοχές, περιφέρειες ή ακόμα και εξάγωνα.

Οι παραπάνω διατυπώσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές για μια πολυχρησιμοποιημένη χωρική αθροιστική ενότητα, την περιφέρεια, γιατί η εμπειρία έχει δείξει ότι η περιφέρεια, την οποία έχουμε ιστορικά αποδεχθεί ως ενότητα, δεν έχει μια κοινωνικο-οικονομική και χωρική παρουσία, η οποία ενοποιεί λειτουργικά τα επιμέρους στοιχεία που την αποτελούν. Είναι γεγονός, όπως είπαμε παραπάνω, ότι υπάρχουν προβλήματα που δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν παρά μόνο σε αθροιστικό

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

επίπεδο και με κατάλληλη μεθοδολογία, βασισμένη σε αθροιστική πληροφόρηση. Τότε χρησιμοποιούμε τις χωρικές συναθροίσεις που ονομάζουμε χώρες, κέντρα, περιφέρειες, τα βασικά χαρακτηριστικά των κύριων τομέων της οικονομίας, όπως π.χ. της βιομηχανίας ή τις κοινωνικές συναθροίσεις⁸. Η θεώρηση αυτή χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από γενικότητα και δεν μπορεί να αποτελέσει το μοναδικό πλαίσιο στο οποίο θα βασισθεί η διαμόρφωση πολιτικής. Για τους ίδιους λόγους που αναφέραμε παραπάνω και, όπως επιγραμματικά τονίζει ο J.D. Gould⁹, η αθροιστική στατιστική πληροφορία είναι απαραίτητη, αλλά δεν αρκεί για να εξετάσει τις συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις που προκύπτουν. Επιπλέον, ενώ πολλές από τις γενικεύσεις μπορεί πράγματι να είναι χρήσιμες —ιδιαίτερα όταν εξετάζονται εμπειρικά— δεν μπορούμε, εντούτοις, να τις προβάλλουμε στο μέλλον ως νόμους που προκύπτουν από την ιστορική εμπειρία ή να πούμε ότι ισχύουν για κάθε ιδιαίτερη περίπτωση. Αυτό μπορεί να είναι μια πρακτική αποδεκτή σε επίπεδο πολιτικό, αλλά δε φαίνεται πειστική για την επιστημονική ανάλυση.

Αλλά υπάρχουν και άλλα προβλήματα που απαιτούν απο-αθροιστικές προσεγγίσεις: Μια ή περισσότερες δραστηριότητες, που φαίνεται να κυριαρχούν σε αθροιστικό επίπεδο μπορεί κάλλιστα να είναι μεμονωμένοι «θύλακες» τόσο από άποψη οικονομική όσο και γεωγραφική· η ιεράρχηση του χώρου σε σύστημα περιφερειών με τα καθιερωμένα κριτήρια πολύ λίγο διευκολύνει τον προσδιορισμό των διασυνδέσεών τους με την υπόλοιπη οικονομία και με τη μελέτη των αλλαγών στη διαχρονική εξέλιξή τους. Μας ενδιαφέρει λοιπόν να εξετάσουμε τα αναπτυξιακά προβλήματα με γνώμονα τη διάσταση τόσο του χώρου όσο και του χρόνου. Η αθροιστική οικονομία των περισσότερων αναλύσεων έχει περιοριστική χωρική διάσταση και συχνά πολύ λίγο τη διάσταση του χρόνου. Παραμένει όμως εξαιρετικά σημαντικό να διαπιστώσει κανείς τι έχει συμβεί και πώς διαχρονικά έχει συνδεθεί με το χώρο. Επιβάλλεται επο-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

μένως μια ενιαία διαχρονική θεώρηση της διάρθρωσης και της ανάπτυξης του συνολικού χώρου και παράλληλα ο προσδιορισμός των ιδιαιτεροτήτων κάθε οικονομικής μονάδας, η οποία περιλαμβάνει και μια πληθώρα άλλων στοιχείων εκτός από τα αθροιστικά οικονομικά μεγέθη.

Η ιστορική-στρουκτουραλιστική προσέγγιση, όπως άλλωστε και ο διαλεκτικός υλισμός, συνέβαλαν στην κατανόηση της ανάπτυξης ως μιας δομής υπό μετασχηματισμό, όπου οι δυναμικές αλληλοεξαρτήσεις ανάμεσα στα επιμέρους στοιχεία είναι μεγίστης σημασίας. Ποια είναι όμως η κατάλληλη μέθοδος και η κατάλληλη σύνθεση μιας θεωρίας, με την οποία μπορούμε να διερευνήσουμε τα πολύπλοκα φαινόμενα της ανάπτυξης με τη διάσταση του χώρου, και ακόμα περισσότερο να διαμορφώσουμε άξονες παρέμβασης, που να μπορούν να αναφέρονται τόσο στο συνολικό αθροιστικό επίπεδο, όσο και στα επιμέρους επίπεδα;

Δύο παλαιότεροι θεωρητικοί, ο A.J. Schumpeter¹⁰ και ο F. Perroux¹¹, είχαν ήδη έμμεσα επισημάνει την αναγκαιότητα μιας ενιαίας θεώρησης των αναπτυγμένων και μη περιφερειών, ενός ενιαίου πλαισίου ερμηνείας για τις διαδικασίες που διέπουν τους δύο τύπους οικονομιών. Παραπάνω αναλύσαμε τη συμβολή του C. Furtado σ' αυτόν τον τομέα. Πιο πρόσφατα, ο H. Brookfield¹² επισημαίνει ότι για την κατανόηση των δομών, της διαδικασίας μετασχηματισμού και των αλληλοεξαρτήσεων στις εξαρτημένες οικονομίες, είναι εξίσου σημαντικό να κατανοήσουμε τις διαδικασίες που διέπουν τις αντίστοιχες αναπτυγμένες. Απαιτείται λοιπόν η δημιουργία κατάλληλων εργαλείων ερμηνείας τόσο για τις υπανάπτυκτες όσο και για τις αναπτυγμένες οικονομίες, περιφέρειες και περιοχές σε διεθνές και ενδοκρατικό επίπεδο. Η μαρξιστική θεώρηση¹³ συνέβαλε σημαντικά σ' αυτόν τον προβληματισμό, προσδιορίζοντας έναν ενιαίο θεωρητικό άξονα, που αποτελείται από μια ιεραρχία δομών με προεξάρχουσα την οικονομική· διαπίστωσε επίσης τον ατελείωτο αριθμό «δυαδι-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

σμών» που βαραίνει τη δυτική κοινωνία. Η οικονομική βάση, ως θεμέλιος λίθος για ανάλυση, παραμένει βέβαια ένα θέμα για συζήτηση· δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι η θεώρηση αυτή συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση της έννοιας της μεθόδου.

Η μαρξιστική οντολογία¹⁴ συμβάλλει λοιπόν στην κατανόηση της πραγματικότητας ως ολότητας, που συγκροτείται από εσωτερικά διασυνδεόμενα και συνεχώς μεταλλασσόμενα μέρη. Η σύσταση των μερών είναι τέτοια, ώστε το καθένα από αυτά να μπορεί να αντιπροσωπεύει το «όλο». Η κατανόηση της φύσης του «όλου» είναι υποκείμενο της κατανόησης των διαδικασιών με τις οποίες τα μέρη το διαμορφώνουν: χωρίς συνεχή μετασχηματισμό οι δομές γίνονται «στατικές» και το «όλο», που αφορά την ανάπτυξη, σταματάει να υφίσταται. Υπάρχουν όμως διαφορετικοί τρόποι θεώρησης της ολότητας: Μπορούμε να τη σκεφτούμε ως σύνολο στοιχείων — ένα συνονθύλευμα μερών — τα οποία εισάγονται στη σύνθεση χωρίς να έχουν διαμορφωθεί από κάποια προϋπάρχουσα διάρθρωση μέσα στην «ολότητα»: έτσι η ολότητα προβάλλει ως αποτέλεσμα, ως συνάθροιση των επιμέρους στοιχείων. Ή να θεωρήσουμε την ολότητα ως παρουσία ανεξάρτητη από τα μέρη τα οποία περιέχει, κυριαρχώντας σ' αυτά. Εξάλλου υπάρχει και η άποψη σύμφωνα με την οποία ούτε τα στοιχεία ούτε το όλο έχουν από μόνα τους τόση σημασία όσο οι σχέσεις ανάμεσά τους.

Η τελευταία έννοια της ολότητας μας οδηγεί στη διερεύνηση των διαδικασιών, με τις οποίες δομείται η ολότητα και των αλλαγών που τη διέπουν. Για να μελετήσει το θέμα των αλλαγών ο J. Piaget¹⁵, εισάγει την έννοια της δομής υπό μετασχηματισμό, όπου η ολότητα δομείται και αναδομείται από την εξέλιξη των εσωτερικών διασυνδέσεων που τη διέπουν. Αν λοιπόν θεωρήσουμε ότι οι δομές¹⁶ προσδιορίζονται από την κατανόηση των σχέσεων μετασχηματισμού τους, τότε μπορούμε να ορίσουμε μ' αυτήν τη λογική μια δομή ως ένα σύστημα εσωτερικών σχέσεων, που βρίσκεται στη δια-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

δικασία της οικοδόμησης μέσω της λειτουργίας των δικών του νόμων μετασχηματισμού. Μπορεί μια δομή να είναι αναγνωρίσιμη μέσα στην ολότητα, διαμορφωμένη από τις διαδικασίες και τα μέρη που τη συνέθεσαν, διαμορφώνοντας με τη σειρά της τις αλληλοεπιδράσεις και τις αντιφάσεις της. Οι δομές αλληλοσχηματίζονται αλλά και εμπλουτίζονται με την ενσωμάτωση σ' αυτές νέων στοιχείων: μια υψηλότερη διάταξη δομής μπορεί να προκύψει από το μετασχηματισμό μιας χαμηλότερης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες μια ιεραρχία από δομές σχηματίζεται από τη διαδικασία εσωτερικών διαφοροποιήσεων. Όμως η ιεραρχική αυτή άρθρωση των δομών —την οποία δε θεωρούμε ταυτόσημη με ιεραρχημένη χωρική διάρθρωση— δε φαίνεται να είναι αρκετή για να εντοπίσει τα αίτια των αντιφάσεων που διέπουν τη διάρθρωση μιας δομής ή και τις αντιφάσεις μεταξύ δομών. Υπάρχουν περιπτώσεις απρόβλεπτες, για τις οποίες δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μια νέα δομή θα προκύψει κατ' ανάγκη από κάποια προϋπάρχουσα από μετασχηματισμούς που πιθανόν μπορούμε να εντοπίσουμε. Επιπλέον, όπως προκύπτει και από την εμπειρική παρατήρηση, οι δομές της οικονομικής βάσης δεν κυριαρχούν σ' όλες τις περιπτώσεις: ορισμένες φορές αναγνωρίζει κανείς δομές με ανεξάρτητη ζωή.

Απορρέει, επομένως, από τη μαρξιστική οντολογία ότι η έρευνα πρέπει να κατευθυνθεί περισσότερο στη διερεύνηση των σχέσεων μετασχηματισμού που μεταβάλλουν συνεχώς την κοινωνία, παρά στην αναγνώριση «αιτίων», που απομονώνονται, ή «περιγραφικών νόμων», που αφορούν την εξέλιξη της ολότητας ανεξάρτητα από τα μέρη της. Κι αυτό γιατί ο διαλεκτικός υλισμός δεν είναι δόγμα, το οποίο προσανατολίζεται στα φαινόμενα με μόνο σκοπό να τα εντοπίσει και να τα αιτιολογήσει: είναι περισσότερο μια μέθοδος που προσπαθεί να προσδιορίσει την οπτική γωνία, από την οποία θεωρούμε τις σχέσεις των μετασχηματισμών με τους οποίους αναδομείται η κοινωνία. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο υποστη-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

ρίζουμε εδώ ότι η διαλεκτική μέθοδος μπορεί να υιοθετηθεί ως εργαλείο, πέρα από το πλαίσιο της ολιστικής προσέγγισης της μαρξιστικής θεώρησης: Ο στενός δογματισμός, που συχνά παρατηρείται, αποδυναμώνει την ερμηνευτική της δύναμη.

Η μαρξιστική θεώρηση αναφέρθηκε στην ιστορική εμπειρία, για να υποστηρίξει την οντολογία την οποία υιοθέτησε, και επιχείρησε να δείξει τη σημασία της με την πρακτική της μεθόδου που προσδιόρισε. Ωστόσο, όπως επισημαίνει και ο H. Brookfield¹⁷, είναι ίσως τελικά δυνατό να υιοθετήσει κανείς το πλαίσιο του λειτουργικού στρουκτουραλισμού από τη Μαρξιστική θεωρία, χωρίς ταυτόχρονα να αποδεχθεί όλες τις βασικές υποθέσεις, που απορρέουν από τους ιστορικούς νόμους και τον έκαμπτο ιστορικισμό. Οι υποθέσεις της θεωρίας αυτής ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της Μεγάλης Βρετανίας και ορισμένων άλλων περιοχών της Ευρώπης την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Η μέθοδός της δεν παύει να είναι και σήμερα διαφωτιστική, αλλά τις υποθέσεις αυτές πρέπει να τις δει κανείς στο πλαίσιο των σημερινών κοινωνιών. Γι' αυτόν το λόγο μπορεί κανείς σήμερα να ερευνά με ένα μαρξιστικό μεθοδολογικό σύστημα και να δέχεται ένα μεγάλο μέρος των συμπερασμάτων του ως επιμέρους αλήθεια, χωρίς κατ' ανάγκη να οδηγείται στην αποδοχή της αναγκαιότητας επαναστατικών λύσεων. Ο H. Brookfield¹⁸ δε διστάζει να ταυτίσει τον εαυτό του με εκείνους που «διατηρούν τη μαρξιστική τους προέλευση, αλλά και το φιλελευθερισμό τους, μιλούν με τη μαρξιστική γλώσσα, αλλά λειτουργούν φιλελεύθερα, κρατούν και τα δύο είδη αγαθών και βρίσκουν και τα δύο χρήσιμα».

Αν θεωρήσουμε ότι η κοινωνία είναι ένα σύνολο δομών σε συνεχή μετασχηματισμό, τότε δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κατανόηση των διαδικασιών και των αντιφάσεων βοηθάει στη διαμόρφωση των επιλογών και σε κάποιο βαθμό και στην πρόβλεψη. Αλλά αυτή η θεώρηση της κοινωνίας, ως μιας ολότητας διαρθρωμένης

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

από αλληλοσυνδεόμενα μέρη με εσωτερικούς νόμους μετασχηματισμού, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά ένα ολικό και απόλυτο πλαίσιο, μια εκ των προτέρων και εκ «των άνω» θεώρηση των πραγμάτων. Πέρα από τους σχηματοποιημένους νόμους αντιφατικής συμπεριφοράς, είναι απαραίτητο να αναζητήσει κανείς τις συνισταμένες της πολυπλοκότητας του συστήματος, τους τομείς όπου κλείνεται η αληθινή δύναμη, τις κινητήριες δυνάμεις των συνεχών αλλαγών. Προσέγγιση, η οποία γίνεται περισσότερο πολύπλοκη, αν δεχθούμε ότι ο χώρος εμπλέκεται από την αρχή στη συζήτηση· ότι δηλαδή η χωρική διάσταση δεν εκφράζει απλά ένα αποτέλεσμα, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο μέρος αυτών των αλλαγών, επιβαρύνει την πολυπλοκότητα του προβλήματος, ενώ δε διευκολύνει τον προσδιορισμό των επιπέδων με ακριβή γεωγραφικά περιγράμματα· ιδιαίτερα μάλιστα, όταν ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της γεωγραφίας των καπιταλιστικών χωρών είναι η ανάπτυξη νέων περιοχών και η εγκατάλειψη άλλων¹⁹.

Οι θεωρητικές θέσεις, οι οποίες αναφέρονται παραπάνω, συμβάλλουν περισσότερο στο σχηματισμό ενός ερμηνευτικού πλαισίου που καθορίζει τη διαδρομή των γενικότερων αξόνων μετασχηματισμού παρά στη διαμόρφωση μιας εικόνας εσωτερικών διαφοροποιήσεων. Συχνά οι έννοιες έχουν χρησιμοποιηθεί με στατικό και γενικό τρόπο, ως ένα γραμμικό απλό συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει από τη γενική θεώρηση του τρόπου παραγωγής, παρά ως ένα προϊόν ανάλυσης των κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων μιας συγκεκριμένης υπό διερεύνηση περιοχής. Νεότεροι μελετητές²⁰, έχοντας ως στόχο να συνδέσουν με ρεαλιστικότερο τρόπο το «όλο» με τα «μέρη», εξετάζουν το θέμα της ανάλυσης της παραγωγής, των προοπτικών ανάπτυξης μιας «περιφέρειας» ή της δομής των χωρικών διαφοροποιήσεων σε μια χώρα, στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών διαδικασιών, θεωρώντας ότι οι διαδικασίες αυτές περιέχουν περισσότερο πολύπλοκες αντιφάσεις πέρα από

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

την κλασική απλή αντίφαση ανάμεσα στο κεφάλαιο και το εργατικό δυναμικό²¹. Μ' αυτήν την οπτική, το να διερευνήσει κανείς το θέμα της «παραγωγής ως κοινωνικής διαδικασίας», σημαίνει να διερευνήσει τις σχέσεις των διαφόρων υποκείμενων θεμάτων, τη συγκεκριμένη εμπειρική μορφή τους, τα πραγματικά χαρακτηριστικά του κεφαλαίου και τις ειδικές μορφές των κοινωνικών σχέσεων που αυτό διαμορφώνει. Εξετάζονται λοιπόν, ανάμεσα σε άλλα, η θέση, ο ρόλος μιας οικονομικής δραστηριότητας στην οικονομική δομή, η διάρθρωση του κεφαλαίου, οι χαρακτηριστικές αντιφάσεις που διαμορφώνουν τις διαχρονικές μετακινήσεις του εργατικού δυναμικού. Η παρουσία της χωρικής διάστασης είναι και εδώ σημαντική: Η επιλογή του χώρου από μια συγκεκριμένη διαδικασία, που διέπει τις μετακινήσεις του εργατικού δυναμικού μιας συγκεκριμένης χώρας, εξαρτάται από την αλληλοεπίδραση των απαιτήσεων αυτής της διαδικασίας και της ιστορικά διαμορφωμένης γεωγραφικής κατανομής²².

Για να διαπιστώσει κανείς τις σχέσεις ανάμεσα στις ευρύτερες οικονομικές, πολιτικές και γεωγραφικές αλλαγές, δεν αρκεί να αναλύσει χωριστά το καθένα από τα παραπάνω θέματα: η θεώρηση της οικονομίας πρέπει να συσχετίζεται με όλο το φάσμα αυτών των θεμάτων²³. Κάθε θέμα προσπαθεί να συνδέσει μέρη της οικονομικής δομής με τη συγκεκριμένη φάση οικονομικής ανάπτυξης και με τα γενικά χαρακτηριστικά της οικονομίας. Όλα προσπαθούν να συνδέσουν τα καθημερινά γεγονότα στη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων με μακροχρόνιες εξελίξεις στην αναπτυξιακή διαδικασία. Στόχος λοιπόν είναι να βρεθούν οι μηχανισμοί που συνδέουν τις πολιτικές αποφάσεις, τη μακροοικονομία και τις διαδικασίες σε τοπικό επίπεδο. Συχνά οι μετασχηματισμοί σε τοπικό επίπεδο έχουν θεωρηθεί ως απλή έκφραση των γενικότερων διαδικασιών. Αλλά η τεράστια ποικιλία που υπάρχει στο τοπικό επίπεδο, οι διαφορές στη διαχρονική εξέλιξη —από οικονομική, πολιτισμική, κοινωνική, γεωγραφική άποψη— επηρεά-

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

ζουν τον τρόπο και τη χρονική διάρκεια με την οποία λειτουργούν οι γενικότερες διαδικασίες: τα χαμηλότερα επίπεδα δεν είναι μόνο παθητικοί δέκτες των αλλαγών που μεταβιβάζονται προς τα κάτω από υψηλότερες κοινωνικο-οικονομικές μονάδες. Δεν αρκούν λοιπόν έννοιες γενικές, όπως η έννοια της ολότητας, του όλου, των μερών τα οποία το αποτελούν, της «συγκέντρωσης» ή των «ανισοτήτων», για να περιγράψουν τους εξαιρετικά πολύπλοκους μηχανισμούς που διέπουν τις συνεχώς μεταβαλλόμενες δομές: απαιτούνται έννοιες οι οποίες θα συμβάλλουν στην κατανόηση των γενικών τάσεων παράλληλα με την αναγνώριση των τοπικών διαφοροποιήσεων.

Η προσπάθεια να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα ταυτόχρονα σε πολλά επίπεδα και στην ίδια χρονική στιγμή διαμόρφωσε διάφορα σχήματα σχεδιασμού, επηρεασμένα συχνά από τις θετικιστικές-κανονιστικές θέσεις, που εγκλώβισαν τα χαρακτηριστικά των διαδικασιών σ' ένα στατικό πλαίσιο αναφοράς. Τα σχήματα αυτά περιλαμβάνουν τόσο μορφές σχεδιασμού²⁴ που προσδιορίζουν κάθε λεπτομέρεια της λύσης στο πρόβλημα —λύση η οποία περιέχει και την αμετακίνητη βάση αναφοράς για την πραγμάτωση— όσο και μια ποικιλία περισσότερο φιλελεύθερων προσεγγίσεων. Οι τελευταίες υιοθετούν θέσεις από τον καθολικό σχεδιασμό —περισσότερο ή λιγότερο δεσμευτικές— μέχρι και σχεδιαστικές θέσεις επηρεασμένες από τον αποσπασματικό σχεδιασμό. Στις περισσότερες περιπτώσεις η έμφαση δίνεται στη λειτουργική διάρθρωση των σχεδιαστικών βημάτων, στη διαμόρφωση ενός ενιαίου πλαισίου που θα επιτρέπει τη διατύπωση θέσεων ως προς τα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα, θεωρώντας ότι η λειτουργική διάρθρωση μπορεί να ερμηνεύσει όλες τις περιπτώσεις, να αποτελέσει τη βάση για κάθε είδους πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές. Από αυτήν την άποψη η θεωρία σχεδιασμού και οι θεωρητικές θέσεις που πηγάζουν από αυτήν είναι εξαιρετικά ολισθηρή, γιατί, ενώ κατευθύνεται στην αναγνώριση των

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

προβλημάτων μιας συγκεκριμένης περιοχής, δεν έχει εκείνη την ιδιαίτερη κοινωνική, χωρική και χρονική διάσταση που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη περιοχή, με αποτέλεσμα να μην εμπεριέχει τα στοιχεία με τα οποία μπορεί να έρθει σε επαφή με τη δυναμική του αληθινού προβλήματος.

Στον καθολικό σχεδιασμό του χώρου η πόλη, η περιφέρεια, αποτελούν αντικείμενα με αλληλοεξαρτώμενα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία «προεκτείνονται», «εκφράζονται» σε προκαθορισμένο γεωγραφικό χώρο, αλλά με μεγάλη γενικότητα και σε κλειστά σχήματα χωρικών ενοτήτων. Δεν είναι επίσης τυχαίο γεγονός ότι δεν υπάρχει μια ολοκληρωμένη θεωρία βιομηχανικής χωροθέτησης, παρά μόνο μεμονωμένες θεωρητικές θέσεις, οι οποίες εκφράζουν γενικές τάσεις. Οι συνεχείς αλλαγές στη δομή και τη διάρθρωση της βιομηχανίας, οι αλλαγές στο ρόλο και την εξειδίκευση των διάφορων περιοχών δείχνουν ότι δεν αρκεί η θεωρία του σχεδιασμού για το σχεδιασμό. Για να κατανοήσουμε τις συνεχείς αλλαγές στις κοινωνικο-οικονομικές και χωρικές δομές που διέπουν τον μετασχηματισμό των κοινωνιών, πρέπει να ξέρουμε όλο και περισσότερα στη διάρκεια του χρόνου.

Έχουμε τονίσει παραπάνω ότι, πίσω από κάθε συστηματική προσπάθεια να βρει κανείς την «αλήθεια», πρέπει να υπάρχει μια θεωρία, μια ιδεολογική τοποθέτηση ή να υπάρχουν υποθέσεις για τα κύρια γεγονότα και τις αιτιολογικές σχέσεις μεταξύ τους. Υποστηρίξαμε ότι η αναζήτηση συμμετρίας στο χώρο, βασισμένη στην εμπειρική παρατήρηση, ή οι θεωρητικές θέσεις που δε συμπορεύονται συνεχώς με την πραγματικότητα, οδηγούν σε ερμηνευτικό αδιέξοδο. Αναγνωρίσαμε επίσης τη σπουδαιότητα της θεώρησης των υπό μετασχηματισμό δομών και τη σημασία της έννοιας της «ολότητας» για την κατανόηση των κοινωνικών συστημάτων. Όπως τονίσαμε, η έννοια της ολότητας δεν οδηγεί σε μια εκ των άνω θεώρηση της κοινωνίας, ενώ η έννοια του μετασχηματισμού που αφορά όλα τα επίπεδα, τα οποία

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

συνθέτουν και αρθρώνουν το κοινωνικό σύνολο, περιέχει δυνάμει τόσο την έννοια της σπουδαιότητας της «μονάδας» και του ρόλου της μέσα στην ολότητα, όσο και την έννοια της μονάδας ως σύνολο αυτοδύναμο. Θεωρούμε λοιπόν ότι, για την αναγνώριση των προβλημάτων και τη μελέτη των επιμέρους ιδιαιτεροτήτων, η διερεύνηση πρέπει να κατευθύνεται σε τομείς-κλειδιά, σε μονάδες κλειδιά, απαλλαγμένα από γεωγραφικά περιγράμματα, η σημασία και ο προσδιορισμός των οποίων εξαρτάται από τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και από μια γενικότερη διαλεκτική, ιδεολογική βάση σχετική με τα προβλήματα. Η διαχρονική αξιολόγηση των κοινωνικο-οικονομικών παραμέτρων, που περιγράφουν τους τομείς αυτούς, θα προσδιορίσει την κοινωνία μιας «περιοχής», τη λειτουργία της, τις αλληλοεξαρτήσεις και τη χωρική διάρθρωσή της.

Υπάρχει βέβαια το μεθοδολογικό αλλά και κοινωνικό πρόβλημα επιλογής των τομέων-κλειδιών και της σύνδεσής τους με ένα ευρύτερο εθνικό αναπτυξιακό πλαίσιο. Εφόσον όμως δεν υπάρχουν συνήθως καθορισμένα θεσμικά σημεία αναφοράς από τα υψηλότερα στα χαμηλότερα επίπεδα, για την επισήμανση των κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων, που κινούν τη λειτουργία των μικρότερων κοινωνικών συστημάτων, στα αρχικά στάδια μιας τέτοιας προσπάθειας η επιλογή των τομέων-κλειδιών θα βασίζεται αναγκαστικά και σε μεγάλο βαθμό στα καταρχήν δεδομένα. Ενδέχεται μάλιστα η διαδικασία αυτή να εμπεριέχει το πρόβλημα, το οποίο ο R. Merton²⁵ ονόμασε «εκ των υστέρων κοινωνική ερμηνεία», γιατί επιλέγονται εκ των υστέρων υποθέσεις, για να συμφωνούν με ό,τι καταρχήν έχει επισημανθεί ως πρόβλημα. Γεγονός που σημαίνει επίσης ότι διαφορετικές ερμηνείες απολύτως συνεπείς με το παρατηρούμενο πρόβλημα ενδέχεται να μην έχουν διερευνηθεί και ότι τα συμπεράσματα, τα οποία έχουν προκύψει από την καταρχήν παρατήρηση, κινδυνεύουν να μην έχουν υποστηριχθεί με νέες παρατηρήσεις.

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

Η επιλογή των δυναμικών αυτών τομέων μπορεί να γίνει, αν αποδοθεί λιγότερη σημασία στην οργάνωση και την πληρότητα της μεθοδολογικής προσέγγισης και περισσότερη στην αναζήτηση ενός πλέγματος υποθέσεων, το οποίο και θα αποτελέσει ένα ευέλικτο ερευνητικό εξελικτικό εργαλείο και όχι ένα δεσμευτικό στατικό πλαίσιο. Θεωρούμε επίσης ότι η θεωρία και η εμπειρική έρευνα πρέπει να συμβαδίζουν και να αναπροσαρμόζονται συνεχώς. Εφόσον η θεωρητική βάση δεν είναι παρά μία υπόθεση, το κριτήριο για την ορθότητά της δεν μπορεί να είναι άλλο από την ικανότητά της να οδηγήσει τις παρατηρήσεις σε ένα συνεπές σύστημα γνώσης με συνοχή και αποτελεσματικότητα. Εδώ η επιστημονική πρόοδος με τη συσσώρευση γνώσεων για την πραγματικότητα εδράζεται σε μια αλληλουχία εμπειριών από πειραματισμούς και διαπιστώσεις σφαλμάτων. Η θεώρηση αυτή προϋποθέτει επίσης ότι δεν υπάρχουν στεγανά στα επιστημονικά πεδία, ότι δηλαδή τα προβλήματα δεν μπορεί να είναι μόνο οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά κτλ., και ότι η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες, για να αποδίδει την πραγματικότητα, πρέπει να διαρθρώνει ένα σύστημα συλλογισμών, τη σχετικότητα και τη σημασία του οποίου πρέπει συνεχώς να αναθεωρούμε²⁶. Ενδέχεται λοιπόν να μην υπάρχουν καταρχήν αναμφισβήτητα δεδομένα για τις υποθέσεις που υιοθετούνται· η αδυναμία στήριξης σε τέτοια δεδομένα αποκαθίσταται με το γεγονός ότι μειώνεται η «απόσταση» ανάμεσα στον «ερευνητή» και το «αντικείμενο», τη σχεδιαστική προσπάθεια και τον υπό σχεδιασμό «χώρο». Υπάρχει πάντα η δυνατότητα οι υποθέσεις και η θεωρία να μετατοπισθούν, εφόσον δε χρησιμεύουν πια, όταν τα γεγονότα δεν τις επιβεβαιώνουν, όταν δεν έχουν νόημα μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο από το οποίο αυτά πηγάζουν και στο οποίο έχουν τοποθετηθεί. Μακροχρόνια οι αλλαγές αυτές θα φέρουν άλλες γενικότερες στη διάρθρωση και ιεράρχηση των δομών, ακόμα και διαφορετική πιθανόν αξιολόγηση για τους τομείς-κλειδιά και τα κριτήρια επιλογής

Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή

τους, για τις χωρικές ενότητες και τα κριτήρια που τις διαμορφώνουν διαχρονικά, για τη νέα θεωρητική διερευνητική βάση, που θα δοκιμαστεί κι αυτή με τη σειρά της. Το γεγονός αυτό δηλώνει τη σπουδαιότητα και την αναγκαιότητα να αναπτυχθούν θεσμικές δίοδοι πληροφόρησης, επιλογής και αξιολόγησης σε όλα τα επίπεδα, δίοδοι οι οποίες θα ενισχυθούν από μια τέτοια μεθόδευση και με τη σειρά τους θα συμβάλλουν στην ανέλιξή της, ώστε ο σχεδιασμός να έχει μια πραγματικά δυναμική οπτική.

Παραπομπές

Κεφάλαιο I

1. M. Dunford and D. Perrons, *The Arena of Capital* (London: The Macmillan Press, 1983) σελ. 2-6.
2. Σ' αυτό το πλαίσιο οι M. Dunford and D. Perrons συζητούν για τέσσερις μορφές γεωγραφικής αναζήτησης: Μιας γεωγραφίας που μελετά τις σχέσεις μεταξύ φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, μιας γεωγραφίας που καθορίζεται από τη χωρολογική σκοπιά της, μιας γεωγραφίας που μελετά τη χωρική κατανομή των φαινομένων παρά τα ίδια τα φαινόμενα, και μιας γεωγραφίας που είναι η μελέτη «κομμάτιων» της πραγματικότητας· τέτοια κομμάτια μπορεί να είναι οι περιφέρειες. Πολλές απ' αυτές τις θέσεις τις βρίσκει κανείς στη δουλειά πολλών γεωγράφων. Οι απόψεις αυτές διαμορφώνονται από διαφορετικά κριτήρια ως προς τον καθορισμό της μοντέρνας γεωγραφίας και έτσι μπορεί να διαχωρισθούν η μία από την άλλη χωριστά. *Ibid.*, σελ. 7-22.
3. *Ibid.*, σελ. 21-22.
4. D. Massey, *Spatial Divisions of Labour* (London: Macmillan, 1984) σελ. 123-124. Για τον συμβατικό προσδιορισμό περιφερειών Βλέπε Ε. Παναγιωτάτου (Ι), «Συμβατικές Προσεγγίσεις» στο «Η Συμβολή Θεωρητικών Ερωτημάτων ως προς την Ανάλυση των Χωρικών Διαφοροποιήσεων και τη Διατύπωση Αναπτυξιακής Πολιτικής» (*Τεχνικά Χρονικά*, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, Επιστημονική Περιοχή Α, Τόμος 5, Τεύχος Ι, Ιανουάριος-Μάρτιος 1985) σελ. 108-112.
5. Βλέπε Massey, *op. cit.*, σελ. 123-124.
6. *Ibid.*, σελ. 299-305.

Παραπομπές

Κεφάλαιο II

1. Βλέπε R.J. Johnston (I), *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography* (London: Edward Arnold, 1983) σελ. 198-200.
2. Ο χωρισμός αυτός υιοθετείται και από το R.J. Johnston. Θεωρούμε ότι η μαρξιστική θεώρηση κατατάσσεται επίσης στις ανθρωπιστικές θεωρήσεις χωρίς όμως την αχλύ του ιδεαλισμού.
3. Βλέπε ανάλυση των θετικιστικών θέσεων στο P. Cooke, *Theories of Planning and Spatial Development* (London: Hutchinson, 1983) σελ. 17-20. Επίσης για τις θετικιστικές θέσεις ως προς τη θεώρηση του χώρου βλέπε Ε. Παναγιωτάτου (II), *Εισαγωγή στο Χωροταξικό Σχεδιασμό* (Αθήνα: Εκδόσεις Έδρας Χωροταξίας και Οικιστικής Ανάπτυξης, Ε.Μ.Π. 1982) Κεφάλαιο IV, 1.2.1.
4. Βλέπε D. Harvey, *Explanation in Geography* (London: Edward Arnold, 1973) σελ. 46-48.
5. Βλέπε Cooke, *op. cit.*, σελ. 17-20.
6. *Ibid.*
7. *Ibid.*
8. Βλέπε P.A. Schilpp (ed.), *Albert Einstein: Philosopher-Scientist* (La Salle, Ill.: Open Court Publishing Company, 1951).
9. Βλέπε Cooke, *op. cit.*, σελ. 17-20.
10. D. Hume, "An Inquiry Concerning Human Understanding", στο A. Flew (ed.), *On Human Nature and Understanding*, (New York: Collier Books, 1962) σελ. 47-57.
11. Βλέπε D. Massey (I), *Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the Geography of Production* (London: Macmillan, 1984) σελ. 49.
12. L. Goldmann, "The Human Sciences and Philosophy" (London, 1969) σελ. 42 στο R. Peet (ed.), *Radical Geography* (London: Methuen, 1977) σελ. 69.
13. Βλέπε Peet, *op. cit.*, σελ. 69.
14. I. Meszaros, "Ideology and Social Science" από το R.

Παραπομπές

- Miliband & J. Saville (eds.), *The Socialist Register* (London, 1972) σελ. 61 στο Peet, *op. cit.*, σελ. 69.
15. Peet, *op. cit.*, σελ. 69.
 16. Meszaros, *op. cit.*
 17. T. Parsons, "An Approach to the Sociology of Knowledge" (Transactions, 4th World Congress of Sociology, 1959) στο N. Harris, *Beliefs in Society* (London: Penguin, 1968) σελ. 13-19.
 18. E. Shils, "Ideology and Civility" στο *Sewanee Review* 66, 1958 στο Harris, *op. cit.*
 19. Ιδέα η οποία έχει αναπτυχθεί από τον R. Bendix, Max Weber: *An Intellectual Portrait* (London, Heinemann, 1960) και από τον C. Geertz, "Ideology as a Cultural System" και έχει αναλυθεί στο Harris, *op. cit.*
 20. *Ibid.*
 21. Βλέπε Ε. Παναγιωτάτου (III), *Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου* (Αθήνα: ΕΜΠ, 1983) σελ. 13-15 και Ε. Παναγιωτάτου (I), «Συμβατικές Προσεγγίσεις» στο «Η Συμβολή Θεωρητικών Ερωτημάτων ως προς την Ανάλυση των Χωρικών Διαφοροποιήσεων και τη Διατύπωση Αναπτυξιακής Πολιτικής» (*Τεχνικά Χρονικά*, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, Επιστημονική Περιοχή Α, Τόμος 5, Τεύχος 1, Ιανουάριος-Μάρτιος 1985) σελ. 108-112.
 22. R.J. Johnston (I), *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography* (London: Edward Arnold, 1983) σελ. 144-158.
 23. Τρεις κύριες «ουμανιστικές» προσεγγίσεις είναι ο ιδεαλισμός, η φαινομενολογία και ο υπαρξισμός. *Ibid.* Επίσης R.J. Johnston (II), *Philosophy and Human Geography. An Introduction to Contemporary Approaches* (London: Edward Arnold, 1983) σελ. 52-86.
 24. M. Billinge, "In Search of Negatism: Phenomenology and Historical Geography" στο *Journal of Historical Geography* 3, 1977, σελ. 55-67.
 25. Ανάλυση των θέσεων τους βλέπε στο Johnston (II), *op. cit.*, σελ. 70-86.

Παραπομπές

26. G.R. Collingwood, *The Idea of History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1946).
27. Βλέπε Johnston (II), *op. cit.*, σελ. 70-86. Επίσης P. Cooke, *Theories of Planning and Spatial Development* (London: Hutchinson, 1983) σελ. 20-23.
28. Βλέπε Johnston (II), *op. cit.*, σελ. 56.
29. *Ibid.*, σελ. 52-56. Βλέπε επίσης την κριτική του A. Sayer στο Cooke, *op. cit.*, σελ. 20-22.
30. Βλέπε I. Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1976). Μετάφραση από την Γερμανική έκδοση (1781). Ο Kant επισημαίνει ότι πρέπει να συμπεριφερόμαστε προς τη φύση όπως ο δικαστής που αναγκάζει τους μάρτυρες να απαντούν στις ερωτήσεις που τους θέτει. *Ibid.*, σελ. 42. Η άκρα ιδεαλιστική θεώρηση τείνει να τοποθετήσει αυτούς τους μάρτυρες στο περιθώριο.
31. G. Myrdal, "The Logical Crux of All Science" στο *Economic Theory and Underdeveloped Regions* (London: Methuen, 1957) σελ. 159-164.
32. G.W.F. Hegel, *La Raison dans l' Histoire* (Paris: Union Générale d' Editions, 1965) σελ. 198.
33. Βλέπε Cooke, *op. cit.*, σελ. 25-27.
34. Βλέπε παραπάνω στο κείμενο. Επίσης E. Panayotatos (IV), "Beyond Space Modernization: Spatial Design Apparatus and Problems in the Real World" στο *Ekistiks* 316-317 (January-April 1986) σελ. 63-69.
35. Η ίδια θέση εκφράζεται στο Cooke, *op. cit.*, σελ. 27.
36. Βλέπε επίσης Myrdal, *op. cit.*, σελ. 159-164.
37. *Ibid.*
38. Βλέπε Cooke, *op. cit.*, σελ. 111-126.
39. Βλέπε ανάλυση του θέματος στο D. Massey (II), "Towards a Critique of Industrial Location Theory" στο R. Peet (ed.), *Radical Geography* (London: Methuen, 1977) σελ. 180-197.
40. Ανάλυση των «δομικών» προσεγγίσεων βλέπε στο: R.J. Johnston (II), *Philosophy and Human Geography* (London: Edward Arnold, 1983) σελ. 87-121.

Παραπομπές

41. C. Lévi-Strauss, *Les Sentiers de la Création* (Genève: Éditions A. Skira, 1972). Του ίδιου: *La Pensée Sauvage* (Paris: Librairie Plon, 1962).
42. F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale* (Paris: Payot, 1972).
43. N. Chomsky, *Language and Mind* (New York: Harcourt B. Jovanovich, 1972).
44. B. Galois, "Ideology and the Idea of Nature: The Case of Peter Kropotkin, στο R. Peet (ed.), *Radical Geography* (London: Methuen, 1977) σελ. 66-93.
45. Βλέπε επίσης στο Johnston (II), *op. cit.*, σελ. 107-121.
46. *Ibid.*
47. Βλέπε σχετικά με τη μέθοδο και τη θεωρία στο D. Harvey, *Social Justice and the City* (London: Edward Arnold, 1973) σελ. 286-314.
48. Eliot Hurst, "Geography, Social Science and Society: Towards a Definition (*Australian Geographical Studies* 18, 3-21) στο Johnston (II), *op. cit.*, σελ. 107-121.
49. W.E. Soja, "The Socio-Spatial Dialectic (*Annals, Association of American Geographers* 70, 207-225): *Ibid.*, σελ. 112.
50. *Ibid.*, σελ. 112-113.
51. Σχετικά με τις θεωρητικές προσβάσεις στο πρόβλημα της «ασύμμετρης» ανάπτυξης βλέπε Ε. Παναγιωτάτου (III), *Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου* (Αθήνα: ΕΜΠ, 1983) Κεφάλαιο II. Επίσης H. Brookfield, *Interdependent Development* (London: Methuen, 1975) σελ. 124-166.
52. Βλέπε Παναγιωτάτου (III), *op. cit.*, Κεφάλαια II και III.
53. Βλέπε Brookfield, *op. cit.*, σελ. 133-136.
54. *Ibid.*
55. *Ibid.*
56. Για το ζήτημα της διεθνούς εξειδίκευσης της παραγωγής και των όρων του εμπορίου: *Ibid.*, σελ. 139-142. Επίσης B. Higgins, *Economic Development* (New York: W.W. Norton, 1968) σελ. 335-342.

Παραπομπές

57. Brookfield, *op. cit.*, σελ. 139-142.
58. Ανάλυση του θέματος βλέπε στο Παναγιωτάτου (III), *op. cit.*
59. Το θέμα όπως εμφανίζεται στον Ελληνικό χώρο έχει αναπτυχθεί *Ibid.*
60. *Ibid.*, Κεφάλαια II και III.
61. Βλέπε C. Furtado, *Development and Underdevelopment* (Berkeley: University of California Press, 1971) σελ. 114-140. Επίσης του ίδιου: *Economic Development of Latin America* (Cambridge: University Press, 1970). Μεταφράσεις από την ισπανική γλώσσα.
62. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή τη θέση, αναπτυγμένη είναι σε μια χρονική στιγμή εκείνη η οικονομία ή η περιφέρεια που σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης των συντελεστών παραγωγής είναι δυνατό να αυξήσει την παραγωγικότητα μόνο με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας· ενώ υπανάπτυκτη είναι η περιφέρεια στην οποία η παραγωγικότητα αυξάνει από την προσαρμογή των συντελεστών παραγωγής σε τεχνικές ήδη γνωστές σε περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες. Αυτό συνοδεύεται από ανεπαρκή αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και αποσυμπίεση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και της εργασίας. Βλέπε ανάλυση και αξιολόγηση αυτής της θέσης στο Παναγιωτάτου (III), *op. cit.*, Κεφάλαιο I.
63. Βλέπε O. Sunkel, "Transnational Capitalism and National Disintegration in Latin America" στο *Social and Economic Studies* 22 (1973).
64. Αξιολόγηση αυτής της συνεισφοράς βλέπε στο Brookfield, *op. cit.*, σελ. 142-151.
65. Βλέπε Παναγιωτάτου (III), *op. cit.*, Κεφάλαιο III.
66. D. Massey (I), *Spatial Divisions of Labour, Social Structures and the Geography of Production* (London: Macmillan, 1984) σελ. 44-50.
67. *Ibid.* Επίσης A. Lipietz, "The Structuration of Space, the Problem of Land, and Spatial Policy" στο J. Carney, R. Hudson, J. Lewis (eds.), *Regions in Crisis* (London: Croom Helms, 1980) σελ. 60-75. Ανάλυση των θέσεων

Παραπομπές

του βλέπε επίσης στο Ε. Παναγιωτάτου (Ι), «Η Συμβολή Θεωρητικών Ερωτημάτων ως προς την Ανάλυση των Χωρικών Διαφοροποιήσεων και τη Διατύπωση Αναπτυξιακής Πολιτικής» (*Τεχνικά Χρονικά*, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, Επιστημονική Περιοχή Α, Τόμος 5, Τεύχος Ι, Ιανουάριος-Μάρτιος 1985) σελ. 107-133.

Κεφάλαιο ΙΙΙ

1. L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (London and Hemley: Routledge & Kegan Paul, 1921) σελ. 39 (5.142), 74 (7), 39, 70 (6.37), 71-74.
2. Βλέπε Frege and Gödel στο J. van Heijenoort (ed.), *Two Fundamental Texts in Mathematical Logic* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1970) σελ. 86 και 88.
3. Βλέπε P. Cooke, *Theories of Planning and Spatial Development* (London: Hutchinson, 1983) σελ. 20-22. Επίσης R.J. Johnston (ΙΙ), *Philosophy and Human Geography. An Introduction to Contemporary Approaches* (London: Edward Arnold, 1983) σελ. 84-86.
4. Βλέπε Cooke, *op. cit.*, σελ. 111-131. Επίσης Ε. Παναγιωτάτου (ΙΙΙ), *Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου* (Αθήνα: ΕΜΠ, 1983) Κεφάλαιο ΙΙ και Ε. Παναγιωτάτου (Ι) «Η Συμβολή Θεωρητικών Ερωτημάτων ως προς την Ανάλυση των Χωρικών Διαφοροποιήσεων και τη Διατύπωση Αναπτυξιακής Πολιτικής» (*Τεχνικά Χρονικά*, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, Επιστημονική Περιοχή Α, τόμος 5, τεύχος Ι, Ιανουάριος-Μάρτιος 1985) σελ. 107-133.
5. Βλέπε A.G. Frank, *Dependence, Class and Politics in Latin America* (New York: Monthly Review Press, 1972). Μετάφραση από την Ισπανική έκδοση (1970). Επίσης του ίδιου: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil* (New York: Monthly Review Press, 1969).
6. Βλέπε C. Furtado, *Development and Underdevelopment* (Berkeley: University of California Press, 1971). Μετάφραση από την Ισπανική έκδοση (1961). Επίσης του ίδιου: *Economic Development of Latin America* (Cambridge: University Press, 1970). Μετάφραση από την Ισπανική έκδοση.

Παραπομπές

7. A.J. Schumpeter, *The Theory of Economic Development: an Inquiry* (Cambridge, Mass., 1934). Μετάφραση από τη Γερμανική έκδοση (1911). Του ίδιου: *Imperialism* (New York, 1934). Μετάφραση από τη Γερμανική έκδοση (1919). Ανάλυση των θέσεών του βλέπε στο Brookfield, *op. cit.*, σελ. 191-198.
8. *Ibid.*
9. J.D. Gould, *Economic Growth in History: Survey and Analysis* (London, 1972): *Ibid.*
10. Βλέπε Schumpeter, *op. cit.*
11. Βλέπε F. Perroux, "Economic Space: Theory and Applications" στο J. Fiedmann and W. Alonso et. al., *Regional Development and Planning: A Reader* (Cambridge: Mass, 1964). Επίσης του ίδιου: "Note on the Concept of Growth Poles" στο D.L. Mc Kee et al., *Regional Economics* (New York: the Free Press, 1970) σελ. 93-103. Ανάλυση των θέσεών τους βλέπε στο Ε. Παναγιωτάτου (ΙΙΙ), *op. cit.*
12. Βλέπε Brookfield, *op. cit.*, σελ. 191-198.
13. Βλέπε D. Harvey, *Social Justice and the City* (London: Edward Arnold, 1973) σελ. 286-302.
14. *Ibid.*
15. Βλέπε J. Piaget, *Le Structuralisme* (Paris: Presses Universitaires de France, 1968). Επίσης του ίδιου: *Le Développement de la Notion du Temps Chez l' Enfant* (Paris: Presses Universitaires de France, 1873) και: P.G. Richmond, *Εισαγωγή στον Piaget* (Αθήνα: Εκδόσεις Υποδομή, 1970). Ανάλυση των θέσεών του στο Harvey, *op. cit.*
16. Βλέπε Harvey, *op. cit.*, σελ. 286-302.
17. Βλέπε Brookfield, *op. cit.*, σελ. 191-198.
18. *Ibid.*
19. Σχετικά με το θέμα βλέπε Brookfield, *op. cit.*, σελ. 191-198, Harvey, *op. cit.*, σελ. 286-302. Επίσης βλέπε D. Massey (ΙΙ), *Spatial Divisions of Labour, Social Structures and the Geography of Production* (London: Macmillan, 1984) σελ. 44-50.
20. Βλέπε Massey, *op. cit.*, σελ. 44-50.

Παραπομπές

21. Για το θέμα αυτό βλέπε E. Panayotatos (IV), "Beyond Space Modernization: Spatial Design Apparatus and Problems in the Real World" στο *Ekistiks*, 316, January-February 1986.
22. Βλέπε Massey (II), *op. cit.*, σελ. 22-26.
23. *Ibid.*
24. Σχετικά με τις διάφορες μορφές σχεδιασμού βλέπε A. Faludi, *A Reader in Planning Theory* (Oxford: Pergamon Press, 1973) σελ. 113-231. Επίσης C. Paris, *Critical Readings in Planning Theory* (Oxford: Pergamon Press, 1982).
25. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: The Free Press of Glencoe, 2nd ed., 1957) σελ. 93-94.
26. Ανάπτυξη του προβλήματος βλέπε στο G. Myrdal, "The Logical Crux of all Science" στο *Economic Theory and Underdeveloped Regions* (London: Methuen, 1972) σελ. 159-165.

Ευρετήριο

Αιτιότητα. Επίσης αίτιο και αιτιατό 22

Αθροιστικά οικονομικά μεγέθη. Βλέπε επίσης αθροιστική οικονομία, αθροιστικό επίπεδο, αθροιστική πληροφόρηση 46-49

Αλλαγές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, γεωγραφικές 18-24, 31-35, 54

Ανάπτυξη, υπανάπτυξη. Αναπτυγμένες και υπανάπτυκτες οικονομίες. Κοινωνικά και δομικά χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης. Η υπανάπτυξη ως ιδιαίτερη διαδικασία 36-43, 45-46

Ανθρωπιστικές προσεγγίσεις. Βλέπε επίσης υποκειμενική θεώρηση 27-32
ιδεαλισμός 27
φαινομενολογία 27
υπαρξισμός 27

Απο-αθροιστικές προσεγγίσεις 48

Ασύμμετρη ανάπτυξη. Βλέπε επίσης σχέση κέντρου-περιφέρειας, χωρική ασυμμετρία 36-43, 55

Alonso, W. 68

Βιομηχανικά κέντρα. Επίσης βιομηχανικός τομέας 39-41

Βραζιλία 39

Βορειοανατολική Ασία 37

Bendix, R., 63

Billinge, M. 27, 63

Bohr, N. 23

Brookfield, H. 49, 52, 65, 66, 68

Γεωγραφία, ανθρώπινη, μαρξιστική. Βλέπε επίσης προσδιορισμός αντικειμένου στην ανθρώπινη γεωγραφία 17-20, 24-26, 33-36, 53

Γεωγραφικά περιγράμματα 53, 57

Γεωγραφική ανισότητα. Βλέπε ασύμμετρη ανάπτυξη

Γεωγράφοι, αναρχικοί 34

Γνώση, συλλογική, εμπειρική, υποκειμενική. Επίσης υποκειμενικότητα γνώσης 27-32

Carney, J. 66

Chomsky, N. 34, 65

Christaller, W. 26

Cooke, P. 62, 64, 67

Collingwood, G.R. 27, 64

Comte, A. 22

Διαδικασία, αναπτυξιακή, διαμόρφωσης του χώρου, διαλεκτική, εκσυγχρονισμού, επιστημονική, κοινωνικο-οικονομική, μάθησης, μετασχηματισμού των κοινωνιών, χωρική 17-19, 26-32, 33-43, 47-59

Διαλεκτική 41, 57. Βλέπε επίσης διαλεκτική μέθοδος, σχέση και κοινωνικο-χωρική διαλεκτική 20, 41, 52

Διαλεκτικός υλισμός 49, 51

Διαρθρωτικά προβλήματα 39

Διεθνής καταμερισμός εργασίας 19, 40

Δομή, κοινωνικο-οικονομική, χω-

Ευρετήριο

- ρική. 20-21, 33-36, 46, 53-56.
Βλέπε επίσης δομή ως διαδικασία και ως κατασκευάσμα 33-34 και ιεραρχική άρθρωση δομών, ιεράρχηση δομών 49-59 και δομή υπό μετασχηματισμό 49-59 και δομές στις υπανάπτυκτες οικονομίες 40-43 και δομή ως σύστημα εσωτερικών σχέσεων 50-51
- Δυαδισμός 50
- Dunford, M. 61
- Εισαγωγές. Υποκατάσταση 39
- Εισόδημα. Κατανομή 46
- Εκβιομηχάνιση ως εργαλείο αντιμετώπισης της ασυμμετρίας κέντρου-περιφέρειας 39-40
- Έλλειμμα ισοζυγίου πληρωμών 40
- Εμπειρική έρευνα, παρατήρηση, πληροφορόρηση 23, 30-32
- Εμπόριο. Διεθνής εξειδίκευση της παραγωγής και του εμπορίου. Όροι εμπορίου και ασυμμετρία μεταξύ κέντρου-περιφέρειας. Βλέπε επίσης κατάρρευση όρων εμπορίου 38-40
- Εξαγωγική βάση 42
- Επαγωγή, επαγωγικός τρόπος 29
- Επιστήμες θετικές, κοινωνικές, του χώρου 22-26, 33-36, 44
- Επιστημολογία, ιδεαλιστική, ρασιοναλιστική 30-31
- Faludi, A. 69
- Frank, A.G. 45, 67
- Frege, G. 67
- Friedmann, J. 68
- Furtado, C. 40, 41, 46, 49, 66, 67
- Galois, B. 65
- Geertz, C. 63
- Gödel, K. 44, 67
- Goldmann, K. 24, 62
- Gould, D.J. 48, 68
- Guelke, L. 27
- Ζήνων 28
- Harris, C. 27
- Harris, N. 25, 63
- Harvey, D. 35, 62, 65, 68
- Hegel, G.W.F. 30, 64
- Heijenoort, J. van 67
- Heisenberg, W. 23
- Higgins, B. 65
- Hintze, O. 25
- Hobson, J.A. 36
- Hudson, R. 66
- Hume, D. 23, 62
- Hurst, E. 35, 65
- Θετικισμός. Θετικιστική προσέγγιση, μέθοδος, ερμηνεία, άποψη, θέσεις. Βλέπε επίσης αδυναμίες ως αναλυτικού εργαλείου 21-26, 36, 44, 55
- Θεωρία, θεωρίες κοινωνικές 24-32
- Ιδεαλισμός. Ιδεαλιστές, ιδεαλιστική προσέγγιση, ιδεαλιστικές θέσεις, ιδεαλιστικά κατασκευάσματα 27-32, 45
- Ιδεολογία. Επίσης ιδεολογική θέση, ιδεολογικές εκτιμήσεις, τοποθετήσεις, προκαταλήψεις 23-26

Ευρετήριο

- Ιστορική ανάλυση. Βλέπε επίσης ιστορικός υλισμός 34-38
- Ιστορικοί νόμοι. Ιστορικισμός 52
- Isard, W. 26
- Johnston, R.J. 27, 62, 63, 64, 65, 67
- Κεφάλαιο. Χαρακτηριστικά κεφαλαίου, γεωγραφική κατανομή, σχέση με εργατικό δυναμικό 53-54
- Κίνα 37
- Κούβα 37
- Κουλτούρα 25
- Kant, I. 29, 64
- Kropotkin, P. 34
- Λατινική Αμερική 38
- Lévi-Strauss, C. 33, 65
- Lewis, J. 66
- Lipietz, A. 43, 66
- Lösch, A. 26
- Luxemburg, R. 36
- Μαρξ, K. 37
- Μαρξισμός, Μαρξιστές. Βλέπε μαρξιστική θεώρηση. Θεωρία, οντολογία, προσέγγιση. Επίσης ορθόδοξες μαρξιστικές και νεο-μαρξιστικές θέσεις 33-38, 45-46, 49-52
- Μεγάλη Βρετανία 52
- Μετασχηματισμοί, κοινωνικο-οικονομικοί. Βλέπε επίσης εσωτερικοί νόμοι μετασχηματισμού 19-21, 34, 40, 49-57
- Μοντέλο αναπτυξιακό, χωρικό 19, 30
- Μεξικό 39
- Mackinder, H. 26
- Massey, D. 43, 61, 62, 64, 66, 68, 69
- McKee, D.L. 68
- Merton, R. 57, 69
- Meszaros, J. 24, 62, 63
- Miliband, R. 63
- Mill, J.S. 22
- Myrdal, G. 29, 32, 37, 64, 69
- Νόμοι επιστημονικοί, γενικοί, ιστορικοί, καθολικοί, συμμετρικοί, φυσικοί 22-28, 37, 44, 52
- Οικονομική μεγέθυνση. Βλέπε επίσης και οικονομική διεύρυνση 36-42
- Ολιστική προσέγγιση, αντιμετώπιση, οπτική. Βλέπε επίσης ολική οπτική 35, 45, 52
- Οργάνωση οικονομική, χωρική 26, 31
- Παναγιωτάτου, E. 61, 62, 63, 65, 66, 67
- Παραγωγή και τρόποι παραγωγής, παραγωγική διαδικασία. Βλέπε επίσης η παραγωγή ως κοινωνική διαδικασία, κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, μετασχηματισμός τρόπου παραγωγής 34-36, 53-54
- Παρατήρηση, αντικειμενική, εμπειρική, υποκειμενική 23-32
- Περιβάλλον, κοινωνικό, φυσικό 22-23

Ευρετήριο

- Περιφέρειες. Βλέπε επίσης προσδιορισμός περιφερειών, υπανάπτυκτες περιφέρειες, η περιφέρεια ως κοινωνικο-οικονομική ενότητα αναφοράς. Ιεράρχηση περιφερειών, μετασχηματισμός 19-20, 38-48, 56
- Πολιτική αναπτυξιακή. Βλέπε επίσης ιδεολογία πολιτικής, κατεθύνσεις πολιτικής, εθνικές, αναπτυξιακές, κρατικός παρεμβατισμός 21, 27, 37, 39-41, 49
- Πόλοι ανάπτυξης 31
- Προσδιορισμός αντικειμένου στον τόπο και στο χρόνο 28
- Panayotatos, E. 64, 69
- Paris, C. 69
- Parsons, T. 25, 63
- Pauli, W. 23
- Peet, R. 62, 63, 64
- Perrons, D. 61
- Perroux, F. 31, 37, 49, 68
- Piaget, J. 50, 68
- Richmond, P.G. 68
- Reclus, E. 34
- Σοβιετική επανάσταση. Βλέπε επίσης σοσιαλιστικός τομέας 37
- Στρουκτουραλισμός. Στρουκτουραλιστική προσέγγιση, στρουκτουραλιστικές έννοιες. Βλέπε επίσης δομικές προσεγγίσεις 33-36, 49, 52
- Συγκέντρωση στο χώρο 41, 55. Βλέπε επίσης ασύμμετρη ανάπτυξη.
- Σύστημα παραγωγής. Βλέπε παραγωγή και τρόποι παραγωγής
- Σχεδιασμός, αναπτυξιακός, ιδεαλιστικός, καθολικός, ολοκληρωμένος, ολικός. Θεωρία σχεδιασμού. Σχεδιασμός του χώρου. Σκοποί, στρατηγική, αποτέλεσμα σχεδιασμού 30-32, 39, 54, 59
- Σχηματισμός κοινωνικο-οικονομικός 35, 57
- Σχολή, ανθρωπιστική, θετικιστική, στρουκτουραλιστική 21
- Saint Simon, C.H., comte de 22
- Saussure, F., de 34, 65
- Sayer, A. 64
- Saville, J. 63
- Schilpp, P.A. 62
- Schumpeter, J. 36, 46, 49, 68
- Shils, E. 25, 63
- Soya, W.E. 36, 65
- Spencer, H. 22
- Sunkel, O. 41, 66
- Τομείς κλειδιά, επιλογή 57-59
- Weber, A. 26, 63
- Wittgenstein, L. 44, 67
- Φαινόμενα πολιτιστικά, φυσικά 34, 44
- Φιλελευθερισμός 52
- Χωρικά αθροίσματα. Επίσης χωρικές αθροιστικές ενότητες 46-49
- Χωρικές διαφοροποιήσεις, ανισότητες. Γεωγραφική κατανομή, μορφή, δομή 18-20. Βλέπε επίσης ασύμμετρη ανάπτυξη
- Χωρικότητα. Βλέπε επίσης προσανατολισμός 34

Ευρετήριο

Χωροθέτηση βιομηχανικής μονάδας 26, 56

Χώρος, κοινωνικός, οικονομικός, φυσικός, γεωγραφικός 17-26, 31-

36, 45, 53. Επίσης έννοια του χώρου, διαμόρφωση, διάρθρωση, 17-21

ανάπτυξη του χώρου και θεωρητικές προσεγγίσεις 30-32, 44-46.

F [j E b E T N U [j
? W i \ [5 4 _ j 8 ; % ; i b] f J j 8 < J h j 0 R d W j j
> K b j L \$ j 6 6 0 K ; j M b R Q Y K > Y > ` j
; > A 0 * h + b R Q j [h K] b R Q i / j
[W j < 0 g b > [e f B 6 W G f @ D W j j
) ' j C [V i [X \$ L L " j
F X - d : 0 J > ; j 8 ; j . & & j K g U X Z K j
K Z / j ? [# W d j K g K Q / Z [W 6 D j ! ? \$ = K Z K 2 P i ^ j